VERWEY-JONKER Instituut

Verkennend onderzoek voor de gemeente Arnhem

Duurzame aanpak van kinderarmoede

Marlinda van der Hoff
Marjolein Odekerken
Roos de Wildt
Frouke Sondeijker

Duurzame aanpak van kinderarmoede

Verkennend onderzoek voor de gemeente Arnhem

Auteurs
Marlinda van der Hoff
Marjolein Odekerken
Roos de Wildt
Frouke Sondeijker

Utrecht, december 2021

Inhoud

Management samenvatting 5

1 Inleiding 8

2 Probleemstelling 10
2.1. Definities van armoede 10
2.2. Risicofactoren 12
2.3. Verschillende vormen van armoede 12

3 Generatiearmoede 14
3.1. Definitie en toelichting 14
3.2. Factoren die generatiearmoede in stand houden 14
3.2.1. Binnen het huishouden 15
3.2.1.1. Weinig opleiding 15
3.2.1.2. Ongunstige familiestructuur 16
3.2.1.3. Slechte gezondheid 16
3.2.1.4. Stress en daardoor minder doordacht omgaan met situaties 17
3.2.2. In de omgeving 18
3.2.2.1. Economische crises; technologische verschuivingen 18
3.2.2.2. Onvoldoende effectief beleid van overheden en instellingen 19
3.2.2.3. Zwakke regio (o.a. ligging, imago en buurtnormen) 21
3.2.2.4. Klein, homogeen sociaal netwerk 22
3.3. Wat werkt om generatiearmoede duurzaam te bestrijden? 22
3.3.1. Binnen het huishouden 24
3.3.1.1. Opleiding 24
3.3.1.2. Familiestructuur 25
3.3.1.3. Gezondheid 25
3.3.1.4. Stress en daardoor minder doordacht omgaan met situaties 26
3.3.2. In de omgeving 28
3.3.2.1. Crises en technologische verschuivingen 28
3.3.2.2. Beleid overheden en instellingen 28
3.3.2.3. Klein homogeen sociaal netwerk 29

4 Migratiearmoede 31
4.1. Definitie en toelichting 31
4.2. Factoren die migratiearmoede in stand houden 31
4.2.1. Slechtere arbeidspositie van mensen met migratieachtergrond, in bijzonder vrouwen 31
4.2.2. Harder getroffen bij economische crisis 33
4.2.3. Eenoudergezinnen 33
4.2.4. Minder steun en ander hulpzoekgedrag 34
4.3. Wat werkt om migratiearmoede duurzaam te bestrijden? 34
4.3.1. Bereik van mensen met migratieachtergrond vergroten 35
4.3.2. Verbeteren arbeidspositie van mensen met migratieachtergrond 36
4.3.2.1. Aanpakken van arbeidsmarktdiscriminatie 36
4.3.2.2. 'Open hiring' 37
4.3.2.3. Beter toeleiden van uitkeringsgerechtigden met een migratieachtergrond naar werk 37
4.3.2.4. Bevorderen van arbeidsparticipatie van statushouders 37
4.3.3. Bevorderen van kansengelijkheid in het onderwijs 37
4.3.3.1. Verschil in startpositie terugdringen 37
4.3.3.2. Bijdragen aan gelijk ontwikkelpotentieel 38
4.3.3.3. Vele factoren en mechanismen gelijktijdig aanpakken 39

5 Situationele armoede 41
5.1. Definitie en toelichting 41

5.2. Factoren die situationele armoede in stand houden 41
5.2.1. Geen oefening gehad 42
5.2.2. Schaamte en daardoor lastig te signaleren 42
5.2.3. Stress en mogelijk bijkomende psychische en/of lichamelijke klachten 42
5.3. Wat werkt om situationele armoede te bestrijden? 43
5.3.1. Een sterke sociale basis 43
5.3.2. Bewustwording, professionalisering en goede samenwerking 43
5.3.3. Kosten verlagen 44
5.3.4. Inkomsten vergroten 45
5.3.5. Meedoen makkelijker maken 45
5.3.6. Stress verlagen en vooral geen stress toevoegen 46

6 Integraal en wijkgericht werken 47

7 Schema's kinderarmoede 51

Literatuur 52

Bijlage 1: Uitwerking kwaliteitskompas rond aanpak kinderarmoede 60

Bijlage 2: Schema's kinderarmoede 65

Management samenvatting

De gemeente Arnhem staat al jaren in de top 10 van gemeenten met de meeste kinderen die in armoede leven. Arnhem wil op basis van actuele kennis stappen zetten in de preventie en bestrijding van kinderarmoede. In Nederland groeit ongeveer 1 op de 11 kinderen op in armoede; zij wonen in een gezin met een inkomen onder het zogenoemde 'nietveelmaartoereikendbudget' (van Hulst & Hoff, 2019a). Het nietveelmaartoereikendbudget omvat de minimale uitgaven van een zelfstandig huishouden aan basale zaken als huisvesting, voeding en kleding evenals een klein budget voor ontspanning en sociale participatie (Goderis et al., 2018). In Arnhem woont ruim 1 op de 7 kinderen in een gezin met een inkomen lager dan 120% van het sociaal minimum. (van Hulst & Hoff, 2019a). De mate van armoede verschilt sterk per wijk. Gelet op de cijfers komt kinderarmoede in het bijzonder veel voor in de wijken Arnhemse Broek, Geitenkamp, PresikhaafWest en MalburgenOostZuid.

Het bestrijden van kinderarmoede is complex en vraagt om een lange adem en integrale effectieve inzet op het bestrijden van symptomen (denk aan vergoeden van spullen, mogelijk maken van participatie) en tegelijkertijd de inzet op het duurzaam werken aan het bestrijden van de oorzaken en in stand houdende factoren of mechanismen van kinderarmoede. Om het proces naar het duurzaam terugdringen van kinderarmoede te ondersteunen zijn in dit rapport, op basis van literatuuronderzoek, de belangrijkste factoren in kaart gebracht die verschillende soorten kinderarmoede in stand houden. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen:

- Generatiearmoede: hier is sprake van als in één familie bij meerdere opeenvolgende generaties sprake is van uitsluiting, op financieel of sociaal gebied
- Migratiearmoede; waarbij het gaat om mensen met een migratieachtergrond die in armoede leven en
- Situationele armoede; een vorm van armoede die ontstaat als gevolg van een specifieke (levens)gebeurtenis.

Uit de literatuur komt naar voren dat migratie en situationelearmoede risicofactoren zijn voor het ontstaan van langdurige armoede en generatiearmoede. Kinderarmoede wordt in stand gehouden door mechanismen binnen de familie en mechanismen in de omgeving. Per vorm van armoede verschillen die mechanismen, maar er is zeker ook overlap.

Bij generatiearmoede en migratiearmoede gaat het om het aanpakken van acute problemen op verschillende domeinen en tegelijkertijd het aanpakken van de dieperliggende en vaak meer maatschappelijke oorzaken om langdurige armoede en in het uiterste geval het overgaan van armoede van generatie op generatie te voorkomen. Bij situationele armoede zijn in tegenstelling tot bij generatie en migratiearmoede vaak wel de juiste vaardigheden bij een gezin aanwezig, evenals een sociaal netwerk en zijn patronen die armoede in stand kunnen houden nog niet ingesleten. De acute oplossingen zitten met name op het verhogen van inkomen, verlagen van kosten en zorgen dat kinderen kunnen (blijven) meedoen op allerlei terreinen en niet verder worden uitgesloten. Ook het voorkomen van chronische stress bij kinderen is van belang. De dieper liggende oorzaken bij generatie en migratiearmoedevragen om zaken als een sterke sociale basis, het doorbreken van stigma's en discriminatie, een gericht wijkenbeleid, meer gelijke kansen in onderwijs en op de arbeidsmarkt en vergroten van bewustwording van en kennis over armoedeproblematiek bij professionals en instanties.

In de hoofdstukken 3 t/m 5 zijn de in stand houdende factoren en werkzame elementen bij de bestrijding per vorm van armoede verder uitgewerkt. Kort samengevat gaat het bij situationele armoede vooral om het doorbreken van schaamte en daarmee sneller signaleren van deze vorm van armoede zodat tijdige actie mogelijk is. Vervolgens zijn er allerlei regelingen waar een deel van deze groep buiten valt, terwijl het erg zou helpen als ze wel gebruik van die regelingen zouden kunnen maken. Op die manier is langdurige armoede

te voorkomen. Bij migratiearmoede zijn er specifieke factoren die armoede in stand houden als het niet spreken van de Nederlandse taal en daarmee samenhangend vaak ook een slechtere arbeidsmarktpositie, het niet kennen van het Nederlandse onderwijs en zorgsysteem en het ontbreken van een sociaal netwerk. Voor deze vorm van armoede zijn intermediaire personen zoals ervaringsdeskundigen, sleutelpersonen of maatjes effectief. Daarnaast is het belangrijk ook te zorgen voor inclusieve bejegening en aanpakken vanuit overheid en instituties. Bij generatiearmoede gaat het om het doorbreken van generatie op generatie doorgegeven patronen. De literatuur laat zien dat een integrale, meerjarige en multidimensionale aanpak nodig is om echt het verschil te maken.

Hoe te komen tot zo'n integrale, meerjarige en multidimensionale aanpak en wat hierbij belangrijk is, is te lezen in hoofdstuk 6. Heel belangrijk is daarbij samenwerking die start vanuit een door alle betrokkenen gevoelde urgentie en een gezamenlijk gedragen visie op de preventie en bestrijding van kinderarmoede. Vanuit die visie kunnen doelen worden opgesteld, waar eenieder een bijdrage aan kan leveren vanuit zijn eigen rollen, taken en verantwoordelijkheden. Ten aanzien van het signaleren van kinderarmoede is met name een sterke sociale basis van belang, waarbij goed contact is met ouders en kinderen. Vervolgens gaat het om het begeleiden van mensen in armoede, welke vorm dan ook, naar passende hulp. Dat vraagt samenwerking binnen en tussen domeinen. Op diverse ondersteuningsgebieden zijn interventies ontwikkeld, echter een compleet antiarmoede programma waarvan ook (langdurige) effecten op armoede zijn aangetoond, is (nog) niet beschikbaar. De samenhang tussen interventies op verschillende ondersteuningsgebieden, te weten het privédomein, domein van werk en inkomen, ruimtelijk domein en sociaal domein, is van groot belang. Juist de interactie tussen deze domeinen maakt een aanpak of strategie krachtiger (Visser, 2019).
Die samenwerking tussen domeinen ontstaat meestal niet vanzelf en de gemeente kan bijdragen aan het organiseren van de gewenste samenwerking. De gemeente kan zorgen dat de randvoorwaarden voor samenwerking aanwezig zijn, om zo het integrale werken langs de werkzame mechanismen te stimuleren en bevorderen (Udo et al., 2019).

Naast bovengenoemde zaken, speelt uiteraard ook de toegankelijkheid van het aanbod en daarmee het bereik van de doelgroep een rol in de mate van te behalen effecten in het aanpakken van kinderarmoede. Indien aan de hand van de in dit rapport beschreven werkzame elementen bij het maken van integraal beleid en organiseren van samenwerking wordt gewerkt, is de verwachting dat de toegankelijkheid en daarmee het bereik zal toenemen.

De gemeente is verantwoordelijk voor het sociaal domein waaronder jeugdhulp, inclusief opvoedondersteuning en preventie. Sturen op kwaliteit wil zeggen: doet de gemeente de goede dingen en doet de gemeente die dingen goed? En: wat levert het op voor de jeugdigen en hun ouders in je gemeente? Het Kwaliteitskompas is een instrument voor gemeenten die samen met hun partners willen sturen op de resultaten voor jeugdigen. Het Kwaliteitskompas is ontwikkeld door het Nederlands Jeugdinstituut. Doel hiervan is de kwaliteitscyclus van de gemeente en haar partners op gang brengen. Het instrument is goed toe te spitsen op het effectief bestrijden van kinderarmoede, waardoor er systematisch gewerkt kan worden aan steeds meer de goede interventies inzetten en die ook kwalitatief steeds beter (lees ook meer integraal) uitvoeren. Dit model helpt tevens in het ordenen van alle interventies, aanpakken, randvoorwaarden en zaken omtrent integraal werken (zie voor een eerste aanzet tot gebruiken van het kwaliteitskompas om kinderarmoede te bestrijden bijlage 1).

Om te illustreren hoe een dergelijke integrale aanpak vervolgens handen en voeten kan krijgen op de leefdomeinen onderwijs, sport, cultuur, werk en inkomen, ruimtelijk domen, veiligheid en energie is er een schematische uitwerking gemaakt van de werkzame elementen op verschillende domeinen, te weten onderwijs, werk en inkomen, sport, cultuur, fysiek domein, veiligheid en energie (bijlage 2).

Om duurzaam te werken aan de preventie en bestrijding van de verschillende vormen van kinderarmoede is een integraal beleid en een goede samenwerking nodig tussen betrokken partijen om per gezin tot een passend samenhangend aanbod te kunnen komen elementair. Op basis van ons onderzoek komen we tot de volgende aanbevelingen voor Arnhem:

- Ontwikkel samen met partners een gezamenlijk gedragen visie op de preventie en bestrijding van kinderarmoede en stel op basis daarvan een meerjarig programma op met doelen en rollen voor de verschillende partijen. De gemeente heeft daarbij een coördinerende rol te spelen.
- Onderscheid in het programma aandacht voor de generatiearmoede, migratiearmoede en situationele armoede, aandacht voor integrale, onderliggende factoren en acties die in de verschillende domeinen kunnen worden ondernomen. Dit laatste kan in mogelijke deelplannen.
- Besteed bij de ontwikkeling van het programma aandacht aan de verschillende rollen van de gemeente zoals het opstellen van beleid en regelgeving, de rol van opdrachtgever, de rol van uitvoerder en de coördinerende rol.
- Benut het Kwaliteitskompas van het NJI bij de ontwikkeling van het programma.
- Betrek bij de ontwikkeling van de visie en het programma mensen die ervaring hebben (gehad) met het leven, opvoeden en opgroeien in armoede.

1 Inleiding

Het recht van kinderen op een goede levensstandaard is vastgelegd in het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK). Op basis van artikel 27 van het IVRK heeft elk kind recht op een levensstandaard die toereikend is voor zijn of haar lichamelijke, geestelijke, intellectuele, morele en maatschappelijke ontwikkeling (Odekerken et al., 2020). Ieder kind heeft dus recht op basisvoorzieningen om veilig op te groeien, zoals huisvesting, kleding, voedsel, gezondheidszorg, onderwijs en speelmogelijkheden. Hoewel de verantwoordelijkheid om dit te verwezenlijken primair bij de ouders ligt, moet de overheid bijspringen als dit nodig is.[1]

Het voorkomen en bestrijden van kinderarmoede is in de afgelopen periode steeds hoger op de politieke en maatschappelijke agenda komen te staan. Het Rijk heeft vanaf 2017 structureel 85 miljoen euro per jaar beschikbaar gesteld aan gemeenten om te zorgen dat kinderen uit gezinnen met een laag inkomen ook kansrijk kunnen opgroeien. De extra middelen dienen als aanvullende impuls bovenop de reeds bestaande financiële middelen voor gemeenten op het terrein van armoede en schulden. Van gemeenten wordt verwacht dat zij, in samenwerking met hiervoor relevante fondsen en stichtingen – zoals Stichting Leergeld, het Jeugdsportfonds, het Jeugdcultuurfonds, Nationaal Fonds Kinderhulp en Stichting Jarige Job – zorgdragen voor voorzieningen in natura, zodat alle kinderen kunnen meedoen op school, aan sport, aan cultuur en sociale activiteiten (Odekerken et al., 2020).

De gemeente Arnhem wil toewerken naar een brede, integrale (wijk)aanpak om kinderarmoede duurzaam te doorbreken. In deze aanpak is aandacht voor verschillende vormen van kinderarmoede, te weten generatiearmoede, migratiearmoede en situationele armoede. Voor deze verschillende vormen van armoede kunnen factoren die armoede in stand houden en oplossingsrichtingen anders van aard zijn.

Het VerweyJonker Instituut heeft in opdracht van de gemeente Arnhem een onderzoek uitgevoerd naar het doorbreken van verschillende vormen van kinderarmoede. Hiertoe zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Welke factoren spelen een rol bij het in stand houden van de verschillende vormen van kinderarmoede?
2. Wat zijn goede werkwijzen en interventies om de verschillende vormen van kinderarmoede te doorbreken, en welke elementen en factoren spelen hierbij een rol? Met andere woorden: wat werkt concreet bij het bestrijden en doorbreken van kinderarmoede?
3. Wat betekent dit concreet voor verschillende domeinen, zoals sport, cultuur en onderwijs? Wat zijn mogelijkheden binnen deze domeinen om kinderarmoede te bestrijden en te doorbreken?
4. Hoe kan de gemeente zorgen voor een integrale aanpak, of samenhang, tussen de verschillende domeinen bij het doorbreken van kinderarmoede, op zowel beleidsniveau als wijkniveau?

In dit rapport worden de onderzoeksvragen beantwoord op basis van een literatuurstudie naar de werkzame elementen bij de drie vormen van kinderarmoede, evenals een beknopte literatuurstudie naar integraliteit bij het aanpakken van sociaalmaatschappelijke vraagstukken. Tevens is op basis van kennis en ervaring van de onderzoekers een doorvertaling gemaakt van hoe invulling kan worden gegeven aan de aanpak van kinderarmoede vanuit verschillende leefdomeinen.

1 https://www.kinderrechten.nl/kinderrechtenvw/artikel27adequatelevensstandaard

Het rapport is als volgt opgebouwd. Hoofstuk twee betreft de probleembeschrijving. In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij definities van armoede en armoedebeleid. Daarna wordt achtereenvolgens stilgestaan bij de verschillende vormen van kinderarmoede. Hoofdstuk drie gaat over generatiearmoede, hoofdstuk vier richt zich op migratiearmoede en in hoofdstuk vijf staat situationele armoede centraal. In hoofdstuk zes richten we ons op een integrale aanpak van kinderarmoede. Het afsluitende zevende hoofdstuk betreft een schema, waarin een vertaling naar de praktijk is gemaakt door uiteen te zetten hoe generatiearmoede, als langdurige vorm van armoede, zowel integraal als per domein aangepakt zou kunnen worden. Voor migratie en situationele armoede is ook een schema toegevoegd. Bij die vormen van armoede is het integrale stuk het meest van belang. Per domein worden wel voorbeelden gegeven wanneer van toepassing.

2 Probleemstelling

Uit diverse onderzoeken, waaronder van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), blijkt dat in Nederland ongeveer 1 op de 11 kinderen opgroeit in armoede; zij wonen in een gezin met een inkomen onder het zogenoemde nietveelmaartoereikendbudget (van Hulst & Hoff, 2019a). Het **nietveelmaartoereikendbudget** omvat de minimale uitgaven van een zelfstandig huishouden aan basale zaken als huisvesting, voeding en kleding evenals een klein budget voor ontspanning en sociale participatie, bijvoorbeeld via lidmaatschap van een vereniging (Goderis et al., 2018).
In Arnhem woont ruim 1 op de 7 kinderen in een gezin met een inkomen lager dan 120% van het sociaal minimum. In Arnhem komt armoede dus relatief veel voor (van Hulst & Hoff, 2019a). De mate van armoede verschilt sterk per wijk. Gelet op de cijfers komt kinderarmoede in het bijzonder veel voor in de wijken Arnhemse Broek, Geitenkamp, PresikhaafWest en MalburgenOostZuid.[2]

2.1. Definities van armoede

Er zijn diverse definities van het begrip 'armoede' en ook verschillende referentiebudgetten om de hoogte van de armoedegrens vast te stellen. Doorgaans wordt naar een bepaalde inkomensgrens verwezen om vast te stellen of iemand in armoede leeft, bijvoorbeeld een bepaald percentage van het sociaal minimum (of wettelijk bestaansminimum), of het eerdergenoemde nietveelmaartoereikendbudget. Bij gemeentelijk armoedebeleid wordt meestal uitgegaan van een dergelijke grens om te bepalen wie in aanmerking komt voor bijzondere bijstand (minimaregelingen).

Tegelijkertijd zijn er ook alternatieve benaderingen van armoede. Waar bij een smalle benadering van armoede nadruk ligt op de materiële dimensie van het begrip, staat bij een brede, relatieve benadering het probleem van onvoldoende maatschappelijke participatie of uitsluiting centraal; er is sprake van armoede wanneer er onvoldoende middelen aanwezig zijn om te voorzien in maatschappelijk erkende behoeften en te participeren in de samenleving (van Hulst & Hoff, 2019b). Een andere benadering van armoede betreft de subjectieve benadering. Hier wordt de nadruk gelegd op de ervaren armoede van mensen, in tegenstelling tot de objectieve, 'gebruikelijke' benadering waarbij wordt uitgegaan van absolute grenzen om armoede vast te stellen (Vijlbrief & van Mourik, 2020).
In de volksmond wordt er ook vaak gesproken over **kinderarmoede**. Kinderarmoede is onderdeel van de armoedeproblematiek. Het betreft armoede bezien vanuit het perspectief van kinderen, waarbij zij gevolgen ondervinden van het beperkte inkomen van hun ouders. Volgens de herijkte rekenmethode van Goderis en anderen (2018) gaat dit over een gezin met twee kinderen dat een inkomen heeft van minder dan, (afgerond) 2.000 euro. Het percentage kinderen dat in armoede opgroeit, schommelt al jaren rond de 10 procent. In een recente publicatie van het CBS (2021) over inkomensongelijkheid in Nederland gedurende de afgelopen veertig jaar wordt echter geconcludeerd dat kinderarmoede afneemt.[3]

Voor een duurzame aanpak van kinderarmoede is (ook) een brede, relatieve en subjectieve benadering van kinderarmoede van belang. Dit heeft verschillende redenen. Allereerst zegt het inkomen niet alles. Soms lijkt een inkomen

2 https://arnhem.incijfers.nl/dashboard/staatvandestad/armoedeeninkomensondersteuningbuurtwijk

3 https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/diversen/2021/inkomens-verdeeld-40-jaar-in-vogelvlucht/6-risico-op-armoede

toereikend maar zijn er incidenteel meer uitgaven, zoals extra zorgkosten. Ook schulden kunnen ervoor zorgen dat een inkomen toereikend lijkt, maar dit in de praktijk niet is, omdat een deel moet worden afgedragen. Ten tweede is het van belang dat er, voor het duurzaam bestrijden van armoede, ook wordt gekeken naar het gedrag van ouders en kinderen, de mate waarin zij in de maatschappij participeren en hoe zij met (langdurige) armoede omgaan. Dit verschilt per gezin. Wanneer ouders over goede financiële vaardigheden beschikken, goed met stress kunnen omgaan (een 'gezond' copingmechanisme hebben) en over een steunend sociaal netwerk beschikken, kunnen ook kinderen die 'feitelijk' in armoede leven, zich (met behulp van voorzieningen) goed ontwikkelen en deelnemen aan de maatschappij. Maar wanneer kinderen opgroeien in een gezin waar stress en chaos aan de orde van de dag is, kan dit negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van kinderen. Zeker wanneer zij in 'kansarme' wijken wonen waar sprake is van sociale uitsluiting en er ook een armoede(sub)cultuur aanwezig is. Zoals in het hiernavolgende hoofdstuk nader wordt beschreven, lopen deze kinderen ook een groter risico op armoede wanneer zij volwassen zijn.

Bij het doorbreken van kinderarmoede gaat het dus om meer zaken dan alleen de 'objectieve' armoede. Ook de context waarin kinderen opgroeien, is van belang, zowel voor het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen, als voor de kansen om armoede te doorbreken. Daarbij hangt armoede samen met factoren als gezondheid (zie ook: Kalthoff, 2020; Sarti, 2017; Wiersma & van der Kooi, 2017) en het vermogen (of de vaardigheden) om met stress om te gaan, zoals probleemoplossend vermogen, doelgericht of langetermijn handelen en financiën managen. Langdurige armoede heeft over het algemeen negatieve gevolgen op deze gebieden, wat het vervolgens weer lastiger maakt om armoede te doorbreken. Voor het duurzaam doorbreken van kinderarmoede is het dus van belang om naar het geheel van factoren te kijken die deze vicieuze cirkel vormen.

2.2. Risicofactoren

Leven in armoede kan iedereen overkomen, maar sommige groepen huishoudens lopen meer risico op armoede dan anderen. Deze groepen huishoudens worden ook wel 'risicogroepen' genoemd en hebben relatief vaak een laag inkomen. In alle OECDlanden[4] (waaronder Nederland) hebben éénoudergezinnen bijvoorbeeld een hoger risico op armoede. Ook huishoudens met een migratieachtergrond, een laag opleidingsniveau en weinig werkervaring hebben een hoger risico op armoede. Kinderen van gezinnen met deze kenmerken hebben vervolgens ook een hoger risico op armoede (Hoff, 2017; Richardson & Bradshaw, 2012).

Er zijn veel factoren van invloed op het ontstaan en in stand houden van armoede. Allereerst kan worden gekeken naar hoe we onze economie hebben ingericht. Zaken als economische crises en robotisering maken dat sommige groepen in de westerse wereld een hoger risico hebben op armoede (namelijk doordat werk en/of inkomen wegvalt), dit treft vooral lager of praktisch geschoolden. Daarnaast spelen sociale structuren een rol. Sociale ongelijkheid en discriminatie kan groepen mensen uitsluiten, met armoede als gevolg. Maar ook stigma's en vooroordelen kunnen armoede in stand houden. Gedachtes als 'mensen zijn arm, omdat ze lui zijn' kunnen tot sociale uitsluiting leiden of hun kansen op de arbeidsmarkt verkleinen en zo het risico op langdurige armoede vergroten (Bartelds, 2001). Dit werkt als volgt: mensen worden gezien als lui als ze bijvoorbeeld uit een bepaalde wijk komen. Stel dit is de **gedachte** van een werkgever, dan is de kans groot dat deze bij het zien dat deze sollicitant uit die wijk komt deze persoon niet zal uitnodigen voor een sollicitatiegesprek. **Gebeurtenis**: Iemand wordt dus bij voorbaat al afgewezen voor misschien wel heel passend werk. Het gevolg is dat het lage inkomen langer aanhoudt, het **gevoel** van eigenwaarde van mensen met elke afwijzing verder daalt en zij zich steeds verder terug zullen trekken uit de maatschappij **(gedrag)** met langdurige armoede als gevolg. In de psychologie wordt dit het '5g schema' genoemd (Bartelds, ibid.).

Verder is het met betrekking tot risico's op armoede van belang om te kijken naar de inrichting van beleid. Enerzijds betreft dit zaken als een sociaal vangnet en inkomens en vermogensverdeling. Anderzijds gaat dit over de wijze waarop instituties functioneren: in hoeverre kunnen mensen in armoede toegang krijgen tot hulp? Zijn er drempels richting hulp, zowel qua regelgeving als 'mentale' drempels? Zaken als strenge toegangscriteria, selectiemechanismen, complexe bureaucratische procedures, fragmentering van de hulp en gebrek aan coördinatie verkleinen de kans dat mensen in armoede de juiste ondersteuning krijgen.

2.3. Verschillende vormen van armoede

Er worden in dit rapport drie vormen van armoede onderscheiden, te weten generatiearmoede, migratiearmoede en situationele armoede. Bij **generatie armoede** gaat het om families waarbinnen de armoede en daarmee gepaard gaande uitsluiting van generatie op generatie wordt doorgegeven. Langdurige armoede dus. Bij **migratiearmoede** betreft het gezinnen die in armoede leven, waarbij hun migratieachtergrond een belemmerende factor vormt om hieruit te geraken. Bij **situationele armoede** is de armoede die ontstaan is gerelateerd aan een specifieke (levens)gebeurtenis.

4 Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling (in het Nederlands soms ook wel afgekort als OESO). Een samenwerkingsverband tussen 34 geïndustrialiseerde landen met als belangrijkste taak de advisering van de aangesloten landen op sociaaleconomisch terrein.

Migratie en situationele armoede zou je kunnen beschouwen als extra risicofactoren voor generatiearmoede. Een belangrijk doel bij migratie en situationele armoede is om langdurige armoede ofwel generatiearmoede en daarmee een neerwaartse spiraal te voorkomen. Voor gezinnen en kinderen met een migratieachtergrond is daarbij specifieke aandacht nodig om te voorkomen dat sommige factoren voor hen extra belemmerend werken en de toegang tot opleiding/werk, bepaalde regelingen en ondersteuning of hulp makkelijker mogelijk wordt. Voor situationele armoede speelt dat beleid en activiteiten zich moeten richten op het zo snel mogelijk signaleren van situationele armoede, een plotselinge inkomensval of kostenstijging en het doorbreken van stigma en schaamte. Beiden zijn echter van een andersoortige orde dan generatiearmoede. Dat is ook terug te zien in de hoofdstukken 3 t/m 5.

De in stand houdende factoren en werkzame elementen bij het doorbreken van langdurige (generatie)armoede zijn in de literatuur uitgebreid beschreven in ingedeeld naar privédomein, domein van werk en inkomen, ruimtelijk domein en sociaal domein. Bij migratie en situationele armoede daarentegen gaat het, overstijgend aan de genoemde domeinen, om het doorbreken van stigma's en schaamte en het aanpassen van beleid en regelingen om inclusie en participatie te vergroten teneinde langdurige armoede te voorkomen.

3 Generatiearmoede

3.1. Definitie en toelichting

Bij armoede van generatie op generatie is in één familie bij meerdere opeenvolgende generaties sprake van uitsluiting, op financieel, sociaal of ander gebied. Onder 'langdurig in armoede' verstaat het CBS mensen die meer dan vier jaar onder de armoedegrens leven. Hoe het zit met families die al generaties lang van het minimum moeten rondkomen vertellen de cijfers van het CBS niet.

Het SCP publiceerde in 2011 het rapport 'Voorbestemd tot achterstand?' over de langetermijngevolgen van opgroeien in armoede. Van kinderen die in 1985 in armoede leefden is 25 jaar later onderzocht of zij als volwassene ook arm en sociaal uitgesloten zijn en wat daarvan de oorzaak is geweest. Wat blijkt, van die arme kinderen leeft 7 procent als volwassene ook in armoede. Het overgrote deel dus niet. Arme kinderen zijn niet voorbestemd tot achterstand, concludeert het SCP.
In vergelijking met kinderen die niet in armoede opgroeien ontstaat een ander beeld. Daarvan is 4 procent op latere leeftijd arm. Kinderen uit arme gezinnen hebben dus bijna twee keer zo veel kans op achterstand als andere kinderen. Kijkend naar kinderen die in hun jeugd langdurig (in 1985 én in 1989) in armoede leven is dat effect nog duidelijker. Ook de kans op sociale uitsluiting als volwassene is aanmerkelijk groter.
Op basis van onderzoek in de Veenkoloniën concludeert de Rijksuniversiteit Groningen dat de kans groot is dat armoede van generatie op generatie wordt doorgegeven.

In recent onderzoek van Bastian Ravesteijn en collega's (2021), zien we een zelfde patroon. Kinderen van ouders met een laag inkomen, hebben zelf meer kans om op volwassen leeftijd ook een laag inkomen te hebben. Tevens zijn al vroeg in het leven van die kinderen achterstanden waarneembaar zoals een taalachterstand of bijvoorbeeld overgewicht, die participatie en goed meekomen op school bemoeilijken en op hun beurt weer kunnen leiden tot minder hoge opleiding, minder baankansen en een verhoogd risico op armoede in de volgende generatie.

3.2. Factoren die generatiearmoede in stand houden

Zowel mechanismen binnen de gezinnen als in de omgeving van deze gezinnen houden generatiearmoede in stand (Visser, 2019; Sociaal Planbureau Groningen et al., 2019) . De mechanismen maken met name dat problemen in de ene generatie niet makkelijk doorbroken kunnen worden en ongewild overgedragen worden op de volgende generatie.

Mechanismen in het huishouden die een rol spelen zijn:
- Weinig opleiding
- Ongunstige familiestructuur (bijv. eenoudergezinnen)
- Slechte gezondheid
- Stress en daardoor minder doordacht omgaan met situaties

Mechanismen in de omgeving van de gezinnen die een rol spelen zijn:
- Economische crises; technologische verschuivingen
- Onvoldoende effectief beleid van overheden en instellingen
- Zwakke regio (o.a. ligging, imago en buurtnormen)
- Klein, homogeen sociaal netwerk

Elk mechanisme afzonderlijk beperkt de ambities en mogelijkheden van opgroeiende kinderen. In combinatie leiden de mechanismen tot een moeilijk te bestrijden probleem.

Hieronder werken we de genoemde mechanismen één voor één verder uit.

3.2.1. Binnen het huishouden

Het betreft mechanismen die samenhangen met kenmerken van het huishouden, waardoor het risico op armoede voor een nieuwe generatie wordt vergroot en een patroon dat vaker op jongere generaties wordt overgedragen (scheiding, ziekte). Ook zijn er mechanismen te maken hebben met gedrag en omgang met de situatie waarin de gezinnen verkeren. Ook dit gedrag kent een zeker mate van overdraagbaarheid op een nieuwe generatie (stress) (Visser, 2019).

3.2.1.1. Weinig opleiding

Het opleidingsniveau en het inkomen van ouders – deze hangen ook met elkaar samen – blijken een belangrijke voorspeller te zijn voor hoe ouders de opvoeding van kinderen inrichten. Lageropgeleide ouders investeren, gemiddeld genomen, minder in de opvoeding van (jonge) kinderen, en kunnen hun kinderen minder vaardigheden aanleren, zoals taalvaardigheden (Berlin & Sum, 1988; Hernandez, 2011). Ook hebben zij over het algemeen een andere attitude jegens geletterdheid, wat zich vertaalt in minder frequent (voor)lezen in de vroege kindertijd en een minder divers gebruik van vocabulaire door de ouders (zie ook: Buckingham et al., 2013; Shoghi et al., 2013). Het is aannemelijk dat, in gezinnen in armoede, de (taal)ontwikkeling van kinderen minder wordt gestimuleerd. Daarnaast wordt er in gezinnen met lageropgeleide ouders gemiddeld minder gespeeld met kinderen, reageren ouders minder vaak positief, hebben zij minder gesprekjes met het kind en geven zij het kind minder kans om te ontdekken. Dit terwijl een stimulerende, rijke (leer)omgeving cruciaal is voor de ontwikkeling van kinderen en het latere lees en academische succes van kinderen (zie ook: Kalthoff, 2020; McCoy & Cole, 2011; Mesman, 2010; Noble & Sowell, 2015; Prevoo & TamisLeMonda, 2018), hetgeen weer invloed heeft op het risico op armoede wanneer deze kinderen volwassen zijn.

Kinderen van laagopgeleide of arme ouders krijgen daarnaast in hun basisschooladvies niet dezelfde kansen als leerlingen van hoogopgeleide en rijke ouders. Deze kinderen krijgen veel vaker een schooladvies dat lager is dan wat de eindtoets adviseert (Ledoux, 2021). Uit onderzoek van het Centraal Planbureau (Swart et al., 2019) blijkt dat leerlingen van laagopgeleide en arme ouders ook nog eens minder vaak een bijgesteld advies krijgen. Daarmee krijgen leerlingen die dezelfde score halen op de eindtoets niet dezelfde kansen. Een leerling van hoogopgeleide ouders zal eerder op een hoger niveau instromen op de middelbare school dan een leerling van laagopgeleide ouders.[5] Ouders die weinig opgeleid zijn, hebben daardoor vaker kinderen met een lagere/praktische opleiding. Voor kinderen die geboren worden in armoede is de kans op succes in opleiding en onderwijs kleiner. Uiteraard kun je ook van het vmbo doorstromen naar hoger onderwijs, maar die route is langer en lastiger en vraagt meer motivatie. De kansen op baansucces als volwassene met een lagere opleiding zijn daardoor beperkt, waardoor ook deze kinderen een relatief laag inkomen zullen hebben. Dit zorgt weer voor sociale uitsluiting et cetera..

Hoger opgeleide ouders hebben tenslotte meer mogelijkheden om hun kinderen bij school en studie te ondersteunen, qua vaardigheden, maar ook financieel. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het regelen van bijles voor kinderen. Verder kan het belang dat aan een goede opleiding wordt gehecht een rol spelen. Uit onderzoek van Traag (2016) bleek dat hoogopgeleide ouders zich veel vaker bemoeien met proefwerken of het huiswerk van hun kinderen. Ze praten ook vaker over school en het belang ervan dan gezinnen met laagopgeleide ouders.

5 https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5042346/kansenongelijkonderwijseindtoetsschooladviesbasisschoolopleiding

3.2.1.2. *Ongunstige familiestructuur*

De familiestructuur is een belangrijke factor als het gaat om generatiearmoede. Met name eenoudergezinnen kampen vaak met deze vorm van armoede. Niet alleen armoede wordt van generatie op generatie overgedragen. Dit geldt ook voor bijvoorbeeld echtscheiding en tienermoederschap[6] (CBS, 2004) .

Kinderen van een tienermoeder leven vaker alleen met hun moeder dan kinderen van oudere moeders. Ruim een derde van de kinderen met een jonge moeder leeft in een eenoudergezin. Voor kinderen van moeders die bij de bevalling rond de dertig waren, is dit aandeel een tiende. Hoewel sommige alleenstaande tienermoeders na verloop van tijd met een partner gaan samenwonen, blijft het merendeel langdurig alleen met het kind (Garssen & Harmsen, 2005). Tienermoeders hebben over het algemeen minder gunstige maatschappelijke perspectieven en vaker psychosociale problemen dan vrouwen die ouder zijn als ze moeder worden. De tienermoeders hebben vaak moeite om opleiding te combineren met het moederschap, kunnen daardoor hun opleiding soms niet afmaken en vallen vaak terug op een uitkering. Ook is een groot deel van de tienermoeders alleenstaand, met minder kansen op een relatie, en kunnen zij door hun moederschap geïsoleerd raken van hun vrienden en familie. Ze lopen daarmee meer risico op eenzaamheid en depressie dan volwassen moeders .

Gescheiden ouders hebben vaker kinderen die later ook scheiden. Kinderen van gescheiden ouders scheiden ongeveer twee keer zo vaak zelf als kinderen van nietgescheiden ouders. Veertig procent van de kinderen die een scheiding hebben meegemaakt is zelf twintig jaar na de trouwdag ook gescheiden. Als beide partners kinderen van gescheiden ouders zijn, dan ligt dit percentage zelfs op vijftig procent. Daarnaast neemt het risico op een echtscheiding toe als kinderen de scheiding van hun ouders op jonge leeftijd hebben meegemaakt. Bijna de helft van de kinderen die jonger dan vijf waren toen hun ouders gingen scheiden, is zelf ook gescheiden twintig jaar na hun jawoord. Terwijl dit onder kinderen die al volwassen waren toen hun ouders gingen scheiden, iets minder dan veertig procent is (CBS, 2004).
Het CBS concludeert dat de scheiding van je ouders van grote invloed is op hoe je zelf in een relatie staat. Waarom dit percentage hoger ligt bij deze groep is moeilijk te zeggen, aldus de onderzoekers. Een mogelijke verklaring zo geven de onderzoekers aan, kan gevonden worden in de manier waarop kinderen van gescheiden ouders tegen relaties aankijken. Als kinderen de hoogoplopende ruzies tussen hun ouders – die vooraf gingen aan de scheiding – bewust hebben meegemaakt, dan kan het zijn dat zij sneller een relatie afbreken op het moment dat er conflicten ontstaan. Dit om de hoogoplopende ruzies – waar zij slechte herinneringen aan hebben – te voorkomen. Daarnaast is het verband tussen de leeftijd van kinderen waarop ze een scheiding meemaken en de kans dat ze zelf scheiden interessant. De instabiliteit in de jeugd zou zich dan op latere leeftijd ook manifesteren in nieuwe relaties.

Generatiearmoede komt meer voor bij eenouder gezinnen, vaak ontstaan door een echtscheiding. Het onderhouden van goede relaties, om generationele overdracht te voorkomen, is in een situatie van armoede nog een extra uitdaging. Voor eenoudergezinnen is het tenslotte moeilijker om voldoende inkomen te hebben om hun gezin goed te onderhouden. Het combineren van de zorg voor kinderen en betaald werk vraagt veel van alleenstaande ouders.

3.2.1.3. *Slechte gezondheid*

Waar andere mechanismen met betrekking tot generatiearmoede vaak betrekking hebben op overdracht in de levensloop, is er bij gezondheid in relatie tot armoede ook sprake van een overerfbare component (Del Boca, 2015).

6 https://www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/seksuelegezondheid/cijfersenfeitenseksuelegezondheid/onbedoeldezwangerschap

Intergenerationele overdracht van armoede door voeding (en breder ongezonde levensstijl) begint al in de baarmoeder, waar een kind via de placenta de ongezonde voeding van de moeder krijgt. Deze ongezonde start kan invloed hebben op de kansen in de rest van hun leven (Drake & Liu, 2010). Denk aan bijvoorbeeld het niet kunnen meedoen door overgewicht, of het niet (volledig) kunnen werken vanwege chronische ziekten. Daarnaast wordt verondersteld dat families met lage inkomsten het moeilijker vinden om de 'juiste' informatie over gezondheid te vinden en door te geven, ook wel gezondheidsvaardigheden genoemd.

De situatie van mensen die in armoede leven, wijkt in veel opzichten af van mensen die welvarender zijn. Volwassenen die leven met geldzorgen, schulden of armoede hebben vaak te maken met chronische stress, ongezonde leefstijl, chronische ziekte als diabetes mellitus type 2 en hart en vaatziekten, maar ook psychsociale problemen of opvoedproblematiek kan een gevolg zijn.[7] Kinderen en jongeren die in armoede leven hebben meer lichamelijke en psychische klachten dan hun meer welvarende leeftijdgenoten. Daarnaast hebben zij vaker overgewicht, voelen ze zich minder gelukkig, hebben ze vaker hechtingsproblemen met hun ouders en zijn ze negatiever over hun leven en toekomst.

Vier factoren spelen een rol in de negatieve relatie tussen armoede en gezondheid (uit: Luijben et al., 2019):

1. Meer financiële middelen betekent vaak meer materiële mogelijkheden (bijvoorbeeld gezonde voeding of gezondheidsbevorderende of –beschermende producten) en betere leefomstandigheden.
2. Psychosociale mechanismen: langdurige financiële zorgen en gebrek aan perspectief leiden tot chronische stress wat de gezondheid negatief kan beïnvloeden. Chronische ziektes hebben invloed op de lichamelijke conditie waardoor kwetsbaarheid voor andere ziektes kan ontstaan. Daarnaast heeft chronische stress invloed op de mentale conditie. Mensen die te maken hebben met chronische stress hebben meer moeite met het onderscheiden van hoofd en bijzaken, zijn gevoelig voor korte termijn belangen en directe beloning, staan minder open voor advies en hulp en zijn minder goed in staat om positieve intenties om te zetten in actie. Hierdoor is het moeilijker om bijvoorbeeld een ongezonde leefstijl aan te passen.
3. Gedragsfactoren: mensen die in armoede leven, hebben vaak een minder gezonde levensstijl en zijn daardoor ongezonder. Mensen met een laag inkomen roken meer, hebben vaker overgewicht, voldoen minder vaak aan de beweegrichtlijn en zijn zwaardere drinkers ten opzichte van mensen met een inkomen boven de lageinkomensgrens. Daarnaast lopen jongeren met een lage opleidingsachtergrond, schooluitval en een beperkt toekomstperspectief een hoger risico op een onbedoelde zwangerschap of jong ouderschap.
4. Een slechte gezondheid kan van invloed zijn op het doorlopen van onderwijs en daarmee de kansen op werk beïnvloeden. Dat is weer van invloed op de gezondheid. Mensen die te maken hebben met chronische ziekten of arbeidsongeschiktheid, hebben over het algemeen een lager inkomen en hogere zorgkosten. Dit vergroot het risico op financiële problemen.

Al deze zaken houden met elkaar verband en daardoor kan men in een negatieve spiraal terecht komen die van generatie op generatie wordt doorgegeven. Een negatieve spiraal die moeilijk doorbroken kan worden, juist doordat er op meerdere levensdomeinen problemen zijn.

3.2.1.4. Stress en daardoor minder doordacht omgaan met situaties

Armoede brengt vaak veel stress met zich mee voor ouders én kinderen, vooral als er sprake is van schulden. Uit onderzoek (zie bijvoorbeeld: Mani et al., 2013;

7 https://www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/armoedeschuldenengezondheid/relatiearmoedeengezondheid

Blair & Cybele Raver, 2016; Mullainathan & Shafir, 2013) blijkt dat mensen die in armoede leven, als gevolg van de bijkomende stress minder goed in staat zijn om probleemoplossend te denken en daarnaar te handelen. Hierdoor werkt **de prefrontale cortex minder goed**, en is **er minder mentale ruimte** voor acties en oplossingen, ook om uit de armoede te komen. Het leven in armoedige omstandigheden en ervaren van schaarste resulteert in een afname van de bandbreedte; het vermogen om aandacht op te brengen, om juiste beslissingen te nemen, om vast te houden aan plannen en om verleidingen te weerstaan. De opeenstapeling van belangrijke (geld)zorgen heeft ook een negatieve invloed op geduld, tolerantie, aandacht, toewijding en het geheugen. Verder gaan ervaringen van schaarste samen met onzorgvuldigheid, afwezigheid, impulsiviteit, kortzichtig gedrag en het maken van fouten. Mensen die te maken hebben met (langdurige) stress zijn psychologisch te zwaar belast om zich te oriënteren op doelen en taken die belangrijk zijn (overzicht krijgen en houden is lastig) voor de langere termijn, maar niet als urgent aanvoelen. Hun focus ligt vaker op dringende kwesties en het kortetermijn belang om de eindjes aan elkaar te knopen en te overleven.

Wanneer ouders van (jonge) kinderen in stressvolle situaties leven, heeft dit ook gevolgen voor de ontwikkeling van het kind. Dit komt voor een deel doordat ouders in (langdurige) armoede, als gevolg van stress, over het algemeen minder gericht zijn op het kind en meer op zichzelf. Ouders hebben bijvoorbeeld minder motivatie om het kind te stimuleren in de ontwikkeling, en hebben minder oog voor de veiligheid en het welbevinden van het kind. Het leidt vaak tot een 'harde' opvoeding. In gezinnen met armoede is de kans op een **onveilige omgeving en/of kindermishandeling** hierdoor groter (zie bijvoorbeeld: Ackerman et al., 2004; Conger & Conger, 2002; Kim et al., 2013; Prevoo & TamisLeMonda, 2018; Shonkoff et al., 2012; Wiersma & van der Kooi, 2017).

De blootstelling aan stress heeft bovendien invloed op de hersenontwikkeling van kinderen. Wanneer er een zogeheten 'allostatische' overbelasting is – dat wil zeggen een chronische stressreactie in het lichaam – heeft dit invloed op de hersenontwikkeling, en daarmee ook cognitieve prestaties, sociaalemotionele vaardigheden, gedrag en gezondheid (zie bijvoorbeeld: Boyce et al., 2012; Center on the Developing Child Harvard University, 2011; Kalthoff, 2020; Pijpers et al., 2019; Prevoo & TamisLeMonda, 2018). Dit heeft onder meer te maken met (onvoldoende) hechting tussen opvoeder en kind, als gevolg van langdurige armoede. De **negatieve invloed op de hersenontwikkeling** geldt vooral voor jonge kinderen (tot ongeveer 4 jaar). Ook chaos (bijvoorbeeld thuis of in de buurt) en ongezond eten – wat vaker voorkomt bij gezinnen in armoede – hebben invloed op de hersenontwikkeling.
Een van de negatieve gevolgen is dat kinderen op latere leeftijd minder (goed) in staat zijn om doelgericht te handelen. Ze zijn op volwassen leeftijd minder goed in staat om doelen te stellen, plannen te bedenken om deze doelen te realiseren, hun verlangens en emoties te reguleren. Hierdoor hebben zij – ook als zij later volwassen zijn – moeite om hun financiën te managen, zich op de werkvloer goed op te stellen, kinderen een stabiele opvoeding te geven, et cetera. Op deze manier wordt generatiearmoede in stand gehouden.

3.2.2. In de omgeving

Naast factoren die in principe dichtbij het individuele gezin/de familie liggen, zijn er ook mechanismen buiten de gezinnen die langdurigheid van armoede in een gezin kunnen verklaren. Het zijn zaken die invloed hebben op het voortduren van armoede, maar waar gezin zelf niet of slechts beperkt invloed op hebben (Visser, 2019).

3.2.2.1. Economische crises; technologische verschuivingen

Economische veranderingen/crises kunnen zorgen voor een toename van gezinnen in armoede, mede doordat de arbeidskansen afnemen. Dit zagen we ook recent in de Coronacrisis gebeuren, vooral veel jongeren die al tot de groep behoren die lastiger aan werk komt, werden onevenredig hard getroffen (Bussink, Ter Weel & Klinker 2020). Denk hierbij aan jongeren die opgroeien in

wijken met een lage sociaaleconomische status, met een laag opleidingsniveau, gezondheidsklachten en/of met een migratieachtergrond.

Na een economische crisis blijft er vaak een grotere groep mensen in langdurige armoede achter dan voor een economische crisis (Suryahadi & Sumarto, 2010; Duiella & Turrini, 2014). Tijdens een crisis stijgt de werkloosheid en bezuinigt de overheid vaak op voorzieningen. Daar waar werkloosheid van oudsher groter is, en daarmee dus ook de afhankelijkheid van voorzieningen, worden de effecten van een crisis vaak het meest gevoeld. Dit beïnvloedt de situatie voor volgende generaties en kan een aanleiding zijn voor het ontstaan van een nieuwe generatie gezinnen die opgroeit met armoede (Den Breejen, 2016).

Een ander aspect zijn technologische verschuivingen. Juist in sectoren waar veelal lager opgeleid personeel werkt, worden mensen vervangen door technologie. Hiermee worden de groepen waarvoor de baankansen al kleiner zijn, de laagopgeleiden onevenredig hard getroffen ten opzichte van hoger opgeleiden.

3.2.2.2. Onvoldoende effectief beleid van overheden en instellingen

Allereerst het landelijk beleid. Binnen Europa, zo laten Papanastasiou, Papatheodorou, & Petmesidou (2016) zien in hun onderzoek, kan sociale ondersteuning (verschillende welvaarts, werkeloosheids en familie ondersteuningsmaatregelen) de variëteit in kinderarmoede voorspellen. In de Scandinavische landen (hier valt Nederland in dit onderzoek ook onder), hebben omvangrijke en minder doelmatige sociale zekerheidsstelsels een invloed op het reduceren van kinderarmoede. De EUlanden met een sociaaldemocratische welvaartsstaat, waartoe ook Nederland behoort, zijn ver gekomen in het beïnvloeden van de rol van de familie op de welvaart van de kinderen nu en in de toekomst. De analyse laat zien dat de sociale beschermingssystemen een belangrijke rol spelen in het omkeren van de intergenerationele overdracht van armoede. Onze Nederlandse systemen van sociale zekerheid bieden vooral veel kansen voor vrouwen en kinderen, doordat zij hierdoor beter in staat zijn te werken en onderwijs te volgen.

Naast de andere sociale zekerheidssystemen kunnen ook bijstandsuitkeringen een ondersteunend effect hebben op het reduceren van generatiearmoede. Toch zijn er ook duidelijke aanwijzingen voor de intergenerationele overdracht van bijstandsuitkeringen. Dit effect hangt samen met de achtergrond van het gezin, de aanpassing van kinderen aan school en criminaliteit bij ouders (Stafford & Roberts, 2009; Stenberg, 2000). Met andere woorden de effecten van beleid zijn vaak niet eendimensionaal en dienen goed doordacht te worden.

Dit wordt ook geïllustreerd door Nederlands onderzoek van Gielen & Dahl (2018). Hieruit komt naar voren dat de versobering van de WAO in Nederland in 1993 ervoor gezorgd heeft dat kinderen van ouders die in 1993 een lagere uitkering kregen, zelf als volwassene minder vaak een beroep deden op een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Ze hadden ook vaker betaald werk dan hun ouders en ze verdienden meer. Dit betekent echter niet dat versobering beter is. Wat de onderzoekers willen laten zien is dat het belangrijk is om na te denken **over intergenerationele effecten, ook van landelijk beleid**. Bij dit onderzoek worden twee mogelijke oorzaken beschreven voor het gevonden effect: 1) kinderen hebben geleerd dat ze er niet zomaar op kunnen vertrouwen dat de overheid voor hen zorgt en 2) ouders zijn een rolmodel voor hun kinderen.

<u>Schuld en ongevallenperspectief vanuit micro, meso en macroniveau</u>
Het lokale overheidsbeleid, beleid van welzijnsorganisaties, beleid van huisvestingsorganisaties, e.d. hebben allen hun visie op oorzaken van generatie armoede. Dierckx (2007) heeft in haar analyse van beleidoriëntaties, typologieën gecreëerd in relatie tot langdurige armoedebestrijding. Vranken (2014) heeft deze typologieën vertaald naar een overzicht van manieren waarop in beleidsperspectief naar armoede kan worden gekeken. Vranken (2014) onderscheidt interne en externe oorzaken van armoede en deelt deze ook in op micro meso en macroniveau.

Het **microniveau** gaat over **individuele** oorzaken voor armoede, dus op gezinsniveau.
Vanuit het individuele perspectief zijn er twee denklijnen;

1. Het schuldperspectief: hierbij wordt ervan uit gegaan dat armoede wordt veroorzaakt door de mensen zelf of het gezin zelf. Gedachten of overtuigingen die daarbij horen zijn dat mensen in armoede lui zijn, onzorgvuldig met geld omgaan en weinig doorzettingsvermogen hebben. In dit perspectief richt beleid en armoede aanpak zich op controle, disciplinering en heropvoeding.
2. Het ongevalperspectief, waarbij armoede vooral wordt gezien als pech, je kunt nu eenmaal te maken krijgen met persoonlijke tegenslagen zoals ziekte of verlies van een baan. Vanuit dit perspectief wordt beleid gevoerd op bijstand, ondersteuning d.m.v. voedselpakketten, etc. en trajectbegeleiding.

Het **mesoniveau** beschrijft het **'wij/zij'gevoel**, door het vormen van groeperingen in een samenleving. Hier kan onderscheid gemaakt worden tussen 1) het institutioneel schuldperspectief en 2) het institutioneel ongevalperspectief. Bij het schuldperspectief op dit niveau gaat het om waarden, normen en overtuigingen van instituties (intern). De cultuur van organisaties en groepen zorgen ervoor dat armen zich niet thuis voelen in organisaties en drempels hoog blijven. Mensen voelen bijvoorbeeld in de bejegening dat er vanuit het schuldperspectief wordt gedacht en haken dan af. Vanuit beleidsperspectief is het juist van belang de dialoog aan te blijven gaan en te proberen mensen te motiveren voor ondersteunging of hulp om overdracht van armoede te voorkomen.
Vanuit het ongevalperspectief op mesoniveau wordt armoede vooral gezien als gevolg van stigmatisering en de beperkte aandacht voor gezinnen met een laag inkomen vanuit groepen in de samenleving (extern). Hierbij kan gedacht worden aan uitsluiting van mensen die in armoede leven of het niet goed mee kunnen doen aan activiteiten binnen sport en cultuur. Als beleid wordt ingestoken vanuit dit perspectief, is het vooral gericht op zorgen dat langdurig armen makkelijker kunnen deelnemen aan activiteiten in de samenleving en gezinnen als doelgroep laten meedoen in de samenleving.

Ten slotte laat Vranken zien dat er ook op **maatschappelijk** of **macroniveau** een schuld en ongevalperspectief is.
Vanuit het schuldperspectief worden in de maatschappij sociale uitsluitingsprocessen gecreëerd door de economische structuur en het kapitalisme. De aanpak ligt dan ook op het bijsturen van de structuren om armoede te voorkomen.
In het ongevalperspectief is er aandacht voor armoede door economische crises of snelle technologische verschuivingen. In dit geval wordt armoede vooral opgevangen en aangepakt vanuit een tijdelijke ondersteuning (bijvoorbeeld een rampenfonds).

Wat belangrijk is, is dat er op alle niveaus (micro, meso en macro) beleid wordt gemaakt vanuit organisaties die vertrekken vanuit een bepaalde framing. Vaak zijn dit organisaties waar juist hoger opgeleide mensen werken en die dus vertrekken vanuit hun eigen waarden en normen van mensen die niet met een laag inkomen hoeven leven. Het blijkt dat daardoor de aansluiting bij mensen die wel met een laag inkomen moeten leven niet altijd goed gemaakt wordt. Een kentering naar meer inclusieve beleidsvoering is in ontwikkeling en het nader tot elkaar brengen van mensen uit alle groepen, dus ook degenen die in armoede leven, in de samenleving is daarbij van groot belang (De Graeve al., 2017).
Inzicht in en bewustwording van het beleidsniveau en het beleidsdoel zijn bepalend in voor de ontwikkeling van eenduidig beleid. Preventieve beleidsvoering en integrale beleidsvoering, waarin aandacht is voor de niveaus en doelen, wordt steeds meer geambieerd, maar is nog zeker niet overal de praktijk (Dierckx & De Boyser, 2005). Een structurele aanpak – die vermijdt dat mensen in armoede belanden is werk van lange adem dat de inzet van middelen, een aanpassing van bestaande beleidspraktijken en vooral ook tijd vraagt. Het betrekken van en het vertrouwen geven aan doelgroepen is hierbij essentieel

om drempels te verlagen en de weg uit langdurige armoede toegankelijker te maken. (De Graeve al., 2017).

3.2.2.3. Zwakke regio (o.a. ligging, imago en buurtnormen)

Specifiek in 'kansarme' wijken is het lastiger om (functionerende) sociale netwerken op te bouwen, en wordt een goede ontwikkeling van kinderen belemmerd. Door onveilige buurten met onveilige speelplaatsen, de aanwezigheid van meervoudige problematiek in arme buurten en de aanwezigheid van negatief sociaal kapitaal, zoals de aanwezigheid van antisociale jongeren, hoge criminaliteit, negatieve rolmodellen en een gebrek aan positieve rolmodellen (Ince et al., 2018), hebben kinderen minder kansen om zich goed te ontwikkelen. Daar komt bij dat 'kansarme' wijken worden gekenmerkt door (ervaren) sociale uitsluiting (CBS, 2018; Guiaux et al., 2011). Dit heeft negatieve effecten op de ontwikkeling van kinderen, namelijk doordat kinderen minder mogelijkheden hebben om (buitenshuis) cognitieve vaardigheden en 'levensvaardigheden' of 'doenvaardigheden' te ontwikkelen.

Er zijn verschillende manieren om naar de ruimtelijke mechanismen van generatiearmoede te kijken (Visser, 2019): 1) regionale verschillen en effecten daarvan op faciliteiten en daarmee weer op langdurige armoede, 2) de rol van de buurt in langdurige armoede en 3) de identiteit van een ruimte (intern en extern).

1. Wat opvalt is dat naarmate regio's verder van economische centra verwijderd zijn de armoede groter wordt (Partridge & Rickman, 2008). Migratiebewegingen van mensen versterken het armoedeeffect. Gezinnen met een hoger inkomen zijn over het algemeen meer mobiel en verhuizen vaker naar een plek waar kansen liggen op werk en een goede opleiding. Daardoor blijven in bepaalde gebieden gezinnen achter die die kansen niet hebben en ook niet mogelijkheid hebben om zich te verplaatsen (van Ham & Clarke, 2009). Deze situatie kan leiden tot een patroon waarin mensen niet de ambitie doorgeven om kansen op te zoeken.
   In dergelijke regio's zijn vaak minder faciliteiten te vinden, omdat de bevolking krimpt of er blijven alleen faciliteiten over die zich richten op mensen met een laag inkomen. Andere vormen van exclusie kunnen dan optreden, zoals exclusie van kennis, exclusie van vervoersmogelijkheden en sociale exclusie (Foulkes & Newbold, 2008).
   De beschikbaarheid van zorg is ook een aandachtpunt in regio's waar een laag inkomen is. De beschikbaarheid van zorg in de omgeving kan invloed hebben op de gezondheid en zorg die kinderen en volwassenen in armoede ontvangen. Zowel zorgkosten, als het overbruggen van de fysieke afstand tot zorg kan leiden tot verminderde toegang tot zorg in gezinnen met een laag inkomen (Cloney et al., 2016).
2. Kinderen die opgroeien in een buurt met veel armoede wonen als volwassene vaak in vergelijkbare buurten (Vartanian et al., 2007; van Ham et al., 2014; de Vuijst et al., 2015). Het opgroeien in een achtergestelde buurt heeft dan ook een negatief effect op het inkomen als volwassene later in het leven, en dit effect blijft bestaan gedurende een zeer lange periode (Hedman et al., 2015). Belangrijke factoren in de intergenerationele overdracht van negatieve buurteffecten zijn beperkte publieke voorzieningen, een gebrek aan rolmodellen, sociale exclusie, buurtnormen, sociale controle en groepsdruk (Bird, 2013).
3. Plaatsbetekenis en geschiedenis, zaken die iets zeggen over de identiteit van een plek of buurt, blijken een grote rol te spelen bij de binding die gezinnen hebben met hun buurt (Arthurson, 2012; Bijker et al., 2013; Visser, 2016). Mensen die leven in een wijk met veel lage inkomens geven vaak aan voldoende contact te hebben met familie, sterke familiebanden en goede sociale ondersteuning (Bailey et al., 2015). Ondersteuning in deze wijken en regio's ligt, in tegenstelling tot rijkere buurten, niet in het uitwisselen van materiële zaken of giften, maar in sociale ondersteuning. Dit kan leiden tot het ontstaan van een soort van sociaal microsysteem.

Klasse en machtsrelaties in een dergelijke regionale gemeenschap worden de standaard in sociale structuren over tijd.

Om langdurige armoede te begrijpen is daarom ook een historische perspectief nodig op een plaats en regio. Inwoners die langdurig in een regio wonen kennen de historie, de families die er al jaren wonen, hun macht en zwakheden. Onderzoek laat zien dat de kwaliteit van leven van families met een langdurig laag inkomen vaak te maken heeft met de verbondenheid met een plek of buurt en hun familiegeschiedenis (Milbourne & Webb, 2017)

Ook het beeld van mensen buiten de buurt of regio, kan invloed hebben op het in stand houden van armoede. Vaak wordt door externen een gemeenschapsidentiteit opgelegd aan een regio ('gebrek van een plek'), waardoor een stigma niet alleen wordt opgelegd aan individuele personen, maar ook aan de geografische plekken waar zij leven (Rogers, Darcy & Arthurson, 2017). Dit kan leiden tot discriminatie van werkgevers o.b.v. ruimtelijke gegevens, veranderingen aan het karakter, kwaliteit van diensten en impact op de gezondheid en het welbevinden van inwoners (ibid.). Veelvuldige verhalen over huishoudens met een laag inkomen als outsiders, luie mensen, mensen die niet geholpen willen worden hebben effect op de manier waarop beleid en wetten worden ingericht. Daarbij wordt dan meer uitgegaan van individuele verantwoordelijkheid. Als mensen die verantwoordelijkheid niet kunnen dragen, worden ideeën over bijvoorbeeld uitsluiting vaak bevestigd en zo wordt armoede van generatie op generatie in stand gehouden.

3.2.2.4. Klein, homogeen sociaal netwerk

Sociaal kapitaal gaat over de mogelijkheid om verschillende netwerken in te schakelen voor hulp, sociale ondersteuning en/of praktisch advies, waaronder in situatie van armoede. Daarnaast kunnen (functionerende) sociale netwerken de kansen in het leven vergroten, bijvoorbeeld de kans op een stageplek of baan. Verder is de (sociale) omgeving waarin kinderen opgroeien, bepalend voor de waarden en normen en de vaardigheden die zij meekrijgen, wat weer van invloed kan zijn op de (sociaaleconomische) kansen in het leven.

Bij mensen die in armoede leven, is hun sociale netwerk vaak niet toereikend om kansen te creëren die bijdragen aan het ontsnappen uit de langdurige armoede. De sociale contacten zijn over het algemeen meer homogeen (Letki & Mieriņa, 2015). Deze sociale relaties kunnen de cirkel van armoede bevestigen, door de overdracht van kennis, waarden en normen over bijvoorbeeld genderrollen, werkattitudes, gezinsorganisatie en uitkeringsafhankelijkheid, en onvoldoende aandacht voor het doorbreken van de armoedesituatie (Guiaux et al., 2011). Er kan op die manier sprake zijn van een armoede(sub) cultuur waarin waarden en normen worden overgedragen die de sociaaleconomische kansen van kinderen verkleinen. Binnen deze subcultuur kunnen gezinnen door materiële armoede zo druk zijn met overleven, dat ze te weinig tijd hebben om sociale contacten te leggen en te onderhouden, en kunnen zich ook niet aansluiten bij sociale clubs of hobby's die geld kosten (Visser, 2019), wat zorgt voor een vermindering van sociaal kapitaal, er worden immers weinig contacten opgedaan buiten de eigen kring.

3.3. Wat werkt om generatiearmoede duurzaam te bestrijden?

Wat helder is geworden uit bovenstaande mechanismen die generatiearmoede in stand houden, is dat niet iedereen vanuit hetzelfde perspectief werkt. De een ervaart armoede als iets dat binnen de familie is ontstaan en moet worden opgelost, de ander ervaart armoede als iets dat door externe factoren is ontstaan. Om generatiearmoede te kunnen doorbreken is het van belang de verschillende perspectieven optimaal te benutten en ervoor te zorgen dat het ene perspectief het andere niet uitsluit en dat is precies wat het complex maakt. Werk je vanuit een schuldperspectief, dan moet je ervoor waken dat er geen drempels ontstaan doordat mensen zich niet juist bejegend voelen, maar het

kan juist bijdragen aan het motiveren van mensen om te kijken wat zij zelf kunnen doen om uit de armoede situatie te geraken. Bij het ongelukperspectief is de drempel wellicht lager en de hulp toegankelijker maar moet je ervoor waken dat je mensen niet juist demotiveert door ze zielig te vinden of alles buiten hen zelf te leggen. Voor de gemeente is het van belang om goed te weten wie vanuit welk perspectief werkt, zodat de balans hierin en daarmee de toegankelijkheid en effectiviteit van het aanbod bewaakt wordt.

Een ander inzicht dat kan worden opgedaan uit de voorgaande paragraaf is **dat er een integrale benadering nodig is om generatiearmoede te doorbreken die zowel in de omgeving als in de families veranderingen tot stand brengt. Het dus een kwestie van en en.**

Vanuit de beschreven in stand houdende mechanismen bij generatieoverdracht kan nagedacht worden over wat dan passende interventies zijn om langdurige armoede te doorbreken.
De domeinen die hierbij van belang zijn, zijn in het onderzoek van Visser (2019) als volgt omschreven:

- Het privé domein: overdracht van waarden, opvattingen en denkpatronen in de familie één van de aandachtspunten. Het beeld van wat een gezinslid of familielid kan bereiken, wordt soms vertroebeld door de overheersende geldzorgen. Door kinderen, ouders en grootouders bewust te maken van wat wel mogelijk is en hen samen te begeleiden in deze keuzes, kan het gedachtenpatroon veranderen. Dit helpt de nieuwe generatie om kansen in werk en studie beter te benutten. Voor ondersteunende instanties betekent dit dat zij (ook) de focus moeten leggen op kansen en mogelijkheden.
- Het domein werk en inkomen: Er moeten realistische mogelijkheden zijn voor familieleden om hun werk en inkomenssituatie te verbeteren. De regionale arbeidsmarkt verdient daarbij aandacht. Jonge ouders moeten kunnen werken én tijd aan hun gezin kunnen besteden. Stabiliteit in inkomen is van belang om te voorkomen dat gezinnen in een neerwaartse spiraal terecht komen. Dit speelt onder meer bij lifeevents, zoals geboorte van kinderen en echtscheiding.
- Het ruimtelijk domein: Dit betreft het creëren van infrastructuur (OV, uitzendbureaus, opleidingen) om de drempel richting de arbeidsmarkt te verlagen. Daarbij moet aandacht zijn voor de lokale behoeften. Beleidsmakers en prominente personen kunnen helpen stigmatisering van een gebied te doorbreken, bijvoorbeeld door het beeld van 'zwakke regio's' of 'zwakke groepen' te veranderen.
- Het sociaal domein (inclusief initiatieven van onderop): Interventies op sociaal gebied kunnen de ongunstige sociale omgeving die ontstaat bij langdurige armoede ondervangen. Van belang daarbij zijn aandacht voor gezondheid, veerkracht en empowerment. Het onderwijs en kinderopvangvoorzieningen kunnen kinderen al jong vaardigheden als planning, focus op levensdoelen en controle bij verleidingen aanleren. Daarnaast hebben ze een rol in signalering van problemen. Initiatieven van onderop (burger, minima) helpen inzicht te verschaffen in wat er in de samenleving speelt (bijvoorbeeld hiaten in regelgeving of dienstverlening). Dergelijke initiatieven kunnen een verbindende rol spelen tussen formele organisaties en doelgroepen van beleid en ondersteuning. De inzet van opgeleide ervaringsdeskundigen helpt om inzichtelijk te maken wat het betekent om arm te zijn en de kloof tussen leefwereld en systeemwereld te overbruggen.

Door de bovengenoemde domeinen te combineren met de mechanismen binnen het huishouden en in de omgeving komen we tot **passende interventies.** Omwille van de leesbaarheid houden we hierbij de opbouw van de vorige paragraaf aan maar let wel: Gelijktijdigheid en samenhang van interventies op de verschillende domeinen is voorwaarde voor een krachtige (totaal)aanpak.

3.3.1. Binnen het huishouden

3.3.1.1. Opleiding

Weinig opleiding van kinderen uit langdurig arme gezinnen, hangt binnen het privédomein samen met een geringe investering in kinderen, hun ontwikkeling en hun schoolcarrière. Enerzijds omdat deze ouders vaak de vaardigheden missen, anderzijds omdat ze hun handen vol hebben aan de stress en zorgen die komen kijken bij armoede. Ook de attitude van deze ouders jegens ontwikkeling en het belang van school is vaak anders, waardoor ze zich minder met de opleiding van hun kinderen bemoeien. Dit leidt vervolgens tot lagere schooladviezen.

Voor het **duurzaam doorbreken** van generatiearmoede vormt het inzetten op een positieve ontwikkeling van kinderen dan ook de kern. Hiermee wordt immers de ontwikkeling van cognitieve vaardigheden en 'levensvaardigheden' of 'doenvaardigheden' gestimuleerd (zoals concentratie, geheugen, motivatie, kunnen plannen, zelfvertrouwen, zelfbeheersing, sociaal gedrag, emotieregulatie, probleemoplossend vermogen, hulp inschakelen, etc.), waardoor mensen beter met moeilijke situaties zoals armoede kunnen omgaan en waardoor de sociaaleconomische kansen worden vergroot.
In het bijzonder zijn de **vroege kinderjaren** van groot belang. In de jaren vóórdat kinderen naar school gaan (tot ongeveer 4 jaar) worden de hersenstructuren gevormd (op basis van de ervaringen van kinderen) die de basis leggen voor de verdere ontwikkeling, en daarmee op de kansen die iemand als volwassene heeft (Kalthoff, 2020).
Opvoedingsondersteuningsinterventies kunnen ouders met een lage opleiding helpen kinderen toch zoveel mogelijk vaardigheden mee te geven en ouders helpen bij een attitudeverandering. Een veranderende attitude van ouders kan kinderen meer vertrouwen geven en hun motivatie voor school vergroten waardoor zij wellicht een hogere opleiding kunnen doen en betere baankansen hebben dan hun ouders. Er zijn gezinsgerichte programma's, zoals Instapje, Opstapje en meer recent VVEThuis.
De Katholieke Universiteit van Nijmegen (RiksenWalraven, 1994) heeft aangetoond dat Instapje (kinderen 12 jaar) een positief effect heeft op de kwaliteit van ondersteuning die de moeder het kind biedt én op de ontwikkeling van kinderen. De effecten van het programma Opstap (kinderen 46 jaar) zijn op longitudinale wijze onderzocht door de Universiteit Utrecht (Van Tuijl, 2002; Van Tuijl & Siebes, 2006). Uit het onderzoek blijkt dat Opstap positieve effecten heeft op de doorstroom van kinderen binnen de basisschool. Ook is de ouder-kind interactie na Opstap verbeterd.

Daarnaast zijn ook kinderopvangorganisaties, peuterspeelzalen en voorschoolse educatie van groot belang om de opleidingskansen van kinderen die langdurig in armoede leven te vergroten. Daar waar ouders misschien vaardigheden missen, of niet de tijd hebben om in hun kinderen en hun ontwikkeling en opleiding te investeren, kan dat voor een deel ondervangen worden door die vaardigheden en aandacht voor deze kinderen op een andere manier te organiseren.
Het preCOOL onderzoek (Leseman & Veen, 2016) laat zien dat vrijwel alle kinderen die aan een voorschoolse voorziening deelnemen, vooruitgaan in hun ontwikkeling. Kinderen uit de doelgroep van vve gaan echter significant meer vooruit. Wat betreft woordenschat wordt de helft tot twee derde van de achterstand ingelopen. Wat betreft aandacht (onderdeel executieve vaardigheden) lopen de doelgroepkinderen de helft tot driekwart van de achterstand in (ibid.).

Daarnaast is het sociaal domein relevant bij het doorbreken van een lage opleiding. Kinderdagverbljven, peuterspeelzalen, kindcentra en scholen dragen bij aan het in stand houden van generatiearmoede, door hun attitude jegens kinderen uit arme gezinnen en de vooroordelen die ze hebben. Blijkend uit bijvoorbeeld het geven van lagere schooladviezen aan kinderen uit deze gezinnen bij een gelijke score op de eindtoets. Het werken aan die attitude,

zorgen voor bewustwording van vooroordelen in bij en nascholing van pedagogisch medewerkers en leerkrachten kan hierbij ondersteunend zijn.

Vanuit het ruimtelijk domein kan gestuurd worden op passende voorzieningen in wijken waar veel langdurig armen wonen. Je kunt hierbij denken aan bijvoorbeeld vrij toegankelijke vormen van bijles en huiswerkbegeleiding. Daarnaast zijn kwalitatief goede scholen onmisbaar en dient er gedacht te worden aan veilige fietsroutes en/of goede OVverbindingen om makkelijk bij die voorzieningen en scholen te komen.

3.3.1.2. Familiestructuur

Wat betreft familiestructuur zou je kunnen denken, daar is weinig aan te veranderen, maar dat is niet helemaal waar. Zoals gezegd zijn het vooral veel éénoudergezinnen die te maken hebben met generatiearmoede. Het aantal éénoudergezinnen is te beperken door huwelijken minder vaak te laten eindigen in een scheiding en tienermoederschap te voorkomen. Om dit te bewerkstelligen kan in het privédomein gewerkt worden aan het **omgaan met conflicten**. Dit voorkomt hoogoplopende ruzies en de nadelige gevolgen ervan als stress en trauma's die ook weer invloed hebben op het aangaan van toekomstige relaties. Denk hierbij aan liefdesrelaties, maar ook werkrelaties kunnen worden verbeterd als men leert conflictsituaties niet te ontvluchten en ontslag te nemen, maar te hanteren. Dit maakt carrièrestappen maken makkelijker en via die weg kan langdurige armoede worden doorbroken.

In het sociaal domein kan gewerkt worden aan **preventie**, door goede voorlichting op scholen over relaties, liefde en seks. Hiermee kunnen tienerzwangerschappen wellicht worden voorkomen. Ook professionals werkzaam in het sociaal domein kunnen het gesprek aan gaan met kinderen en hun ouders over de attitude van ouders en kinderen omtrent zwangerschap en ouderschap. Een voorbeeld van een programma dat professionals hierin goed ondersteunt is Nu niet zwanger (www.nunietzwanger.nl).
Vanuit het domein **werk en inkomen** kan er ook worden bijgedragen. Niet zozeer aan het voorkomen van scheidingen of tienerzwangerschappen, maar wel door ervoor te zorgen dat het voor éénoudergezinnen makkelijker wordt om te kunnen werken naast de zorg voor de kinderen. Mogelijkheden creëren in de regio voor deeltijdbanen met goede secundaire arbeidsvoorwaarden voor éénoudergezinnen is hierbij voor de hand liggend. Daarbij hoort dan ook dat er goede opvang mogelijkheden zijn bij de werkgever zelf of in de buurt. En dat heeft te maken met het ruimtelijk domein, de infrastructuur die er is. Ook goede reisverbindingen tussen woonwerk en opvang plekken zijn bijvoorbeeld van belang om de drempel naar werk voor éénoudergezinnen te verlagen.

3.3.1.3. Gezondheid

Zoals gezegd is er in de relatie tussen armoede en gezondheid een erfelijke component. Bepaalde ziektebeelden worden doorgegeven van ouder op kind, zoals bijvoorbeeld diabetes. Erfelijkheid kunnen we niet aanpakken, maar door zaken als voeding en beweging van gezinnen die in armoede leven te verbeteren en te werken aan gezondheidsvaardigheden, kan voor een deel voorkomen worden dat gezondheidsproblemen bij kinderen uit deze langdurig arme gezinnen ontstaan.

Binnen het privédomein kan gewerkt worden aan **bewustwording** omtrent gezonde en ongezonde voeding en wat beweging kan betekenen in het beperken of voorkomen van gezondheidsklachten. Vanwege de kwetsbaarheid van kinderen in de eerste 1000 dagen van hun leven, is het van belang ook voor en tijdens de zwangerschap deze gezinnen al te bereiken (Roseboom, 2018). Vanuit

het programma **'Kansrijke Start'** [8] is hier veel aandacht voor, ook in Arnhem is er een lokale coalitie. Tevens kan er gewerkt worden aan het versterken van de gezondheidsvaardigheden van ouders en kinderen. Zodat ze beter weten waar ze wanneer informatie vandaan kunnen halen en tijdig in beeld komen van hulpverleningsorganisaties. Vanuit het sociaal domein kan op die manier getracht worden gezondheidsproblemen te beperken en ervoor te zorgen dat mensen ondanks gezondheidsproblemen toch zo goed mogelijk mee kunnen doen in de maatschappij.

Het is daarnaast belangrijk dat mensen met gezondheidsklachten niet gezien worden als zwak of zielig, maar er juist ook vanuit **werk en inkomen** en vanuit het ruimtelijk domein (d.m.v. goede voorzieningen dichtbij) wordt gewerkt aan het doorbreken van dergelijke stigma's. Het doorbreken van stigma's helpt om mensen te begeleiden naar passend (deeltijd) werk. Hiermee kan hun inkomen omhoog gaan en wordt het bijvoorbeeld makkelijker om gezonde voeding te kopen. Bovendien bewegen ze meer en doen ze mee in de maatschappij, wat ook helpt psychische klachten die gepaard gaan met armoede en gezondheidsklachten te verminderen en een beter rolmodel te zijn voor hun kinderen.

Voor kinderen met lichamelijk of psychische klachten en beperkte gezondheidsvaardigheden, is naast de voorlichting in het sociaal domein vanuit school, jongerenwerk en andere instanties uit het sociaal domein over zaken als gezonde voeding en de beweegnorm, ook het voorkomen van chronische stress belangrijk.
Chronische stress versterkt en veroorzaakt namelijk weer andere lichamelijke en psychische klachten. Doe je niets aan het verlagen van de stress, dan is de kans groot de klachten uitgroeien tot problemen die kinderen ernstig belemmeren in hun dagelijks functioneren, zoals het meekomen op school en het meedoen met sport. Met name **early life stress** heeft grote gevolgen, zelfs tot in volwassenheid.[9] Het voorkomen van chronische stress kan door gezonde voeding, voldoende beweging en voldoende rust, waardoor het stressnetwerk zich zo goed mogelijk kan ontwikkelen. In de jaren na de geboorte door te zorgen voor een sensitieve en zorgzame omgeving, waarin het kind kan leren met stress om te gaan: door bij frustraties het kind te helpen emoties te begrijpen en door te helpen gezonde coping strategieën met een duurzaam resultaat te ontwikkelen. Er zijn meerdere interventies die kinderen leren om te gaan met stress, hun grenzen te leren kennen, zoals weerbaarheidstrainingen en sociale vaardigheidstrainingen. Zij vergroten de weerbaarheid, net zoals gezond leven helpt het weerstandsvermogen te vergroten en zo de stress te reduceren: gezonde voeding, voldoende beweging, voldoende slaap en voldoende ontspanning.

De inrichting van de ruimte is belangrijk voor kinderen. Een aantrekkelijke **buitenruimte** die uitnodigt tot sport en spel met leeftijdgenoten maakt dat kinderen naar buiten gaan, vriendjes maken en meer gaan bewegen (Jantje Beton, 2019) en dat kan een heleboel stress en gezondheidsklachten voorkomen.

3.3.1.4. Stress en daardoor minder doordacht omgaan met situaties

Voor gezinnen met generatiearmoede kan het lastiger zijn om met geld om te gaan, omdat ervaren schaarste resulteert in een afname van de bandbreedte; het vermogen om aandacht op te brengen, om juiste beslissingen te nemen, om vast te houden aan plannen en om verleidingen te weerstaan. Wij mensen hebben allerlei strategieën om stress te verminderen; dat noemen we coping.

8 https://www.kansrijkestartnl.nl/actieprogrammakansrijkestart/documenten/publicaties/2018/09/12/actieprogrammakansrijkestart

9 https://www.ncj.nl/themadossiers/earlylifestress/faqearlylifestress/

Grofweg zijn er drie manieren van **coping**:

- Probleemgericht
- Emotiegericht
- Proactief

Met probleemgerichte coping haal je de bron van stress (de stressor) weg. Emotiegerichte coping zorgt ervoor dat de reactie op de bron van stress minder negatief wordt (Lazarus & Folkman, 1984). Proactieve coping is eigenlijk jezelf op een ander moment opladen, zodat als er later stress ontstaat, je er minder last van hebt (Aspinwall & Taylor, 1997).

Zoals gezegd veroorzaken **schulden** over het algemeen de meeste stress. Vanuit het domein Werk en Inkomen (vaak in samenwerking met het sociaal domein) is het daarom wenselijk te werken aan het beperken en doen afnemen van die schulden. Zo kan er bijvoorbeeld gezocht worden naar mogelijkheden voor (aanvullende) inkomensondersteuning, bijvoorbeeld via de bijzondere bijstand. Andere mogelijkheden voor ondersteuning kunnen zijn: schuldhulpverlening, zorgverzekering voor minima, ondersteuning bij (financiële) administratie (bijvoorbeeld van een vrijwilliger) en aandacht voor financiële competenties. Vanuit werk en inkomen kan dus vooral probleemgericht gewerkt worden aan stressvermindering, waarbij de oorzaak van de stress zoveel mogelijk wordt weggenomen en via die weg het doorgeven van stress van ouders naar kinderen zoveel mogelijk wordt tegen gegaan.

Mogelijk zijn er ook andere factoren die leiden tot financiële zorgen gerelateerd aan **processen** bij (of beleid van) de overheid/gemeente, bijvoorbeeld ten aanzien van wijzigingen in uitkeringen of de betaling van gemeentelijke belastingen. Het kan nodig zijn om naar processen bij de overheid/gemeente te kijken, wanneer blijkt dat deze leiden tot financiële problemen bij gezinnen in armoede, en afhankelijk van de probleemanalyse te zoeken naar mogelijke oplossingen.

Vanuit het privédomein en sociaal domein wordt er vooral gewerkt aan emotiegerichte coping. Mensen leren stress beter te hanteren.
Daarom is het van belang dat er sprake is van **stresssensitieve dienstverlening**. Dat betekent dat er in de ondersteuning rekening wordt gehouden met de inzichten uit de hersenwetenschap over de effecten van (langdurige) armoede op de vermogens van mensen (Vijlbrief & van Mourik, 2020). Deze inzichten zijn onder andere vertaald in een aanpak waarmee hulpverleners mensen met financiële en sociale problemen kunnen ondersteunen. Deze aanpak heet Mobility Mentoring®. Er zijn ook losse trainingen over bijvoorbeeld stresssensitief werken, die wellicht een bijdrage kunnen leveren, maar daarvan is de werkzaamheid bij het doorbreken van generatie armoede vooralsnog niet aangetoond.

Wanneer er sprake is van (aanhoudende) stress door langdurige armoede en schulden ontstaat er vaak chaos en soms ook onveiligheid in gezinnen. Ouders in langdurige armoede bijstaan in het privédomein lijkt cruciaal om stress tijdig te signaleren en ouders te helpen hiermee om te gaan op zo'n manier dat het de kinderen minder beïnvloedt en zij betere beslissingen kunnen nemen over de lange termijn en het perspectief van hun kinderen.

Binnen het **sociaal domein** zijn allerlei opvoedingsondersteuningsprogramma's die hierbij helpend kunnen zijn. Zijn de kinderen ouder dan zijn er vanuit het sociaal domein ook allerlei interventies die ingezet kunnen worden om de interactie tussen ouders en kinderen te verbeteren en de ontwikkeling van kinderen te stimuleren door hen beter om te leren gaan met stress. De jeugdgezondheidszorg is veelal actief bezig met dit thema. Is er echt sprake van onveiligheid in gezinnen dat zijn de jeugdgezondheidszorg en opvoedingsondersteuningsprogramma's meestal niet meer toereikend en is er geïndiceerde hulp nodig voor ouders en kinderen.

Het **ruimtelijk domein** is ook belangrijk en speelt vooral een rol bij proactieve coping om stress te reduceren. Vooral buiten zijn, frisse lucht hebben

en kunnen genieten van een moment in de natuur is belangrijk. Zoals eerder gezegd zijn langdurig arme families vaak gebonden aan een wijk of gebied van generatie op generatie. Over het algemeen zijn dit vaak minder 'groene' wijken. Dus ook daar zijn interventies denkbaar. Bijvoorbeeld een natuurspeelplaats voor kinderen, waar ze hun stress kwijt kunnen door lekker te ravotten. En een parkje of groenstrook waar mensen kunnen wandelen en tot rust kunnen komen bijvoorbeeld, kunnen een positief effect hebben op het stressniveau van ouders en kinderen (Teut et al., 2013). Bovendien zijn dit soort activiteiten als wandelen en buiten spelen gratis en makkelijk in te passen in een dagstructuur. Dat maakt het voor iedereen toegankelijk en goed uitvoerbaar.

3.3.2. In de omgeving

3.3.2.1. Crises en technologische verschuivingen

Het is bekend dat lager opgeleiden, waartoe veel langdurig arme families behoren, vaak onevenredig hard worden getroffen door crises en hetzelfde geldt voor technologische verschuivingen. Het zijn bijvoorbeeld vooral de fabrieksarbeiders die worden vervangen door robots. Dat maakt dat het voor de groepen die lager opgeleid zijn en al lastiger aan een baan kwamen nog lastiger wordt om een stabiel inkomen te genereren. Vanuit het domein van **werk en inkomen** is het dus allereerst van belang dat hier aandacht voor is en gezocht wordt, liefst al voor mensen hun inkomen verliezen, naar nieuwe mogelijkheden of op zijn minst een goed vangnet waardoor mensen niet direct in nieuwe of verdere financiële problemen komen. Ook het voorkomen dat mensen ontslagen worden, zoals nu in de coronacrisis is gebeurt door financiële steun voor bedrijven vanuit de overheid kan een passend middel zijn.

Vanuit het **ruimtelijk domein** is het vooral van belang de toegankelijkheid tot een alternatieve werkplek te vergroten. Hierbij kan gedacht worden aan het organiseren van vervoer of vergoeden van vervoerskosten. Op die manier kunnen mensen hun werk wellicht blijven doen maar voor een andere organisatie een eindje verderop.

Zeker bij technologische ontwikkeling, waarbij het werk van mensen wordt overgenomen door technologie en dus hele beroepen verdwijnen is het van belang dat er mogelijkheden zijn voor **omscholing**. Zeker voor families die langdurig in armoede leven is het van belang dat dit **gesubsidieerde trajecten** zijn. Mensen hebben immers zelf niet de middelen om een nieuwe opleiding te bekostigen. Ook al werkende leren, omdat het veelal meer doeners dan denkers zal betreffen, kan een goede manier zijn om mensen om te scholen.

Als er geen vervangend werk kan worden gevonden, dan is het prettig als mensen **snel passende financiële ondersteuning** krijgen. Dat zijn nu vaak bureaucratische processen die voor mensen met een laagopleidingsniveau te ingewikkeld zijn. Om te voorkomen dat mensen denken 'laat dan maar zitten' en in nog grotere problemen komen is het goed om vanuit het sociaal domein of middels informele instanties of ervaringsdeskundigen proactief hulp te bieden. Denk hierbij aan het helpen invullen van formulieren en lezen van en reageren op brieven van gemeente en andere instanties en het bieden van een luisterend ook gedurende deze vaak toch wel lastige en voor mensen stressvolle processen.

3.3.2.2. Beleid overheden en instellingen

In Nederland is er net als in enkele andere landen gewerkt met zogenaamde Conditional Cash Transfer model. Dit houdt in dat mensen geld krijgen, maar daar ook iets voor terug moeten doen, vaak om participatie te bewerkstelligen, gezondheidsproblemen te voorkomen en opleiding van kinderen zeker te stellen. Denk aan reguliere dokters of tandartsbezoeken om gezondheidsproblemen te voorkomen of aan te pakken. Dit soort beleid kan gezinnen helpen om de cycli van armoede te doorbreken, echter de resultaten van een dergelijke aanpak vallen tegen (Wolf, Aber & Morris, 2013).

Het lijkt effectiever om direct geld te investeren in onderwijs en gezondheidsinstituten (Hujo & Gaia, 2011; Bastagli, 2008). Programma's die ondersteuning bieden door het aanbieden van levensmiddelen en andere primaire behoeften, denk bijvoorbeeld aan het werk van voedselbanken, kunnen de effecten van armoede verminderen en gezondheid verbeteren, maar ze hebben weinig effect op het doorbreken van patronen die een rol spelen bij generatiearmoede (Bitler & Karoly, 2015).
Het **doorbreken** van die **patronen** vraagt ook om een aanpak van de oorzaken van de problemen. Scholen en andere organisaties kunnen met financiële ondersteuning gezinnen gericht helpen om kansen te vergroten. De zelfredzaamheid van gezinnen kan op die manier, via de route van organisaties, worden vergroot.
Het denken en werken van overheden en instellingen vanuit verschillende perspectieven is, als je daarin investeert, wel iets om alert op te zijn. Het schuld en ongelukperspectief kunnen, zoals gezegd naast elkaar beslaan en elkaar aanvullen, maar dat gaat niet vanzelf. Mensen bewegen naar de juiste instantie is hierbij van belang. Indien ze vanuit het juiste perspectief bejegend worden is de kans op succes groter. Die inschatting van wat er nodig is en welke instelling dat het beste kan bieden kan meestal goed gemaakt worden door professionals uit het sociaal domein en/of domein van werk en inkomen.

Heel belangrijk ook om die verschillende perspectieven te overbruggen is het betrekken van de doelgroep zelf. Vaak gebeurt dat bijvoorbeeld door **ervaringsdeskundigen** te betrekken bij het maken van het beleid.

Bekendheid geven aan het beleid en de mogelijkheden die er zijn en die kennis naar de mensen te brengen die het betreft, ook wel **outreachend werken** genoemd, is ook een hele belangrijke randvoorwaarde voor het doorbreken van generatiearmoede. Want zoals gezegd missen deze mensen vaak de vaardigheden om zelf de juiste informatie te vinden en daarnaar te handelen.

3.3.2.3. Klein homogeen sociaal netwerk

Zoals eerder beschreven hebben langdurig arme families van een sterke connectie met hun wijk of buurt. Ze kennen de historie. Veelal komen deze families heel weinig buiten hun wijk of buurt, doordat activiteiten geld kosten. Denk aan een dagje uit, maar ook sporten bijvoorbeeld. Als je daar allemaal niet aan meedoet, wordt je wereldje heel klein. Vaak mensen uit dezelfde wijk of buurt met vergelijkbare problemen. En dat maakt het steeds lastiger om uit de armoede te komen.

De inrichting van wijken en buurten en zorgen dat deze voor een **diverse groep mensen aantrekkelijk** is, is iets waar vanuit het ruimtelijk domein aandacht voor dient te zijn. Van Ham et al. (2016) geven aan dat ruimtelijke interventies vooral gericht moeten zijn op het reduceren van ongelijkheid. Een combinatie van interventies, die gericht zijn op het verbeteren van een specifieke omgeving, en interventies, die gericht zijn op algemene ontwikkeling van bevolking lijkt hiertoe de meest optimale weg. Ongelijk investeren (tussen wijken) kan nodig zijn om kinderen in armere wijken betere kansen te geven.

Voor een goede ontwikkeling van kinderen is ook de kwaliteit van de **pedagogische civil society** van belang. We hebben het dan over het sociaal domein. Het gaat hier om de omgeving waarin kinderen opgroeien en de mogelijkheden om zich binnen deze omgeving te ontwikkelen. Dit hangt ook samen met het sociaal kapitaal van gezinnen. Een divers netwerk in het dorp of de wijk biedt gezinnen in armoede de gelegenheid anderen te ontmoeten, zich te ontspannen en contact te krijgen met zowel lotgenoten als mensen met een andere achtergrond en met organisaties die hen kunnen ondersteunen.

Sociaal werkers hebben doorgaans een belangrijke rol in de wijk. Die richten zich onder andere op het bevorderen van sociale verbindingen in de wijk, het versterken van netwerken en ondersteunen van buurtinitiatieven. Zo worden vrijwilligerswerk, jongerenwerk, kinderwerk georganiseerd en worden

ontmoetingen in buurthuizen, jongerencentra en dagbesteding voor kwetsbare bewoners gefaciliteerd. Ook hebben sociaal werkers een rol in het signaleren van armoede.

Het is van belang om de sociale contacten van ouders en kinderen uit te breiden en **maatschappelijke participatie** te bevorderen. In het geval van kinderen gaat het dan bijvoorbeeld om mogelijkheden scheppen om deel te kunnen nemen aan diverse vrijetijdsactiviteiten, zoals sport, spel en kunst. Hierdoor leren kinderen (ook) sociale en praktische vaardigheden. Ervaringen in de praktijk leren dat een zekere regelmaat in de activiteiten, een veilige en prettige sfeer op een laagdrempelige locatie in de buurt belangrijke randvoorwaarden zijn. Ook is van belang dat kinderen niet het idee moeten krijgen dat de activiteiten speciaal bedoeld zijn voor 'arme' kinderen. Dat kan gevoelens van schaamte teweegbrengen en hen het gevoel geven dat ze gestigmatiseerd worden (van der Klein et al., 2019).

Belangrijke zaken om echt een doorbraak te realiseren in de patronen van generatiearmoede zijn de contacten gericht op het maken van een **goede studiekeuze**, het vinden van een passende **stageplek** en later van **een baan** passend bij de gekozen opleiding.
Rond de overgang van veelal vmbo naar studiekeuze en mbo naar arbeidsmarkt zijn allerlei interventies ontwikkeld om die transities te vergemakkelijken. Dat kan, naast het versterken van ouderbetrokkenheid, wat juist bij deze doelgroep vaak niet werkt, door zorg te dragen voor goede rolmodellen, door jongeren alvast ervaring op te laten doen binnen een bedrijf als onderdeel van de loopbaanontwikkeling en ook de rol van een mentor of studiebegeleiding is hierin onmisbaar (van Rooijen & Reches, 2021; van Rooijen; van Rooijen, de WinterKoçak, Sondeijker & van der Hoff, 2019).

4 Migratiearmoede

4.1. Definitie en toelichting

Mensen met een migratieachtergrond leven relatief vaker in armoede dan gemiddeld. De gegevens van het SCP over de omvang van armoede spreken boekdelen. Op basis van het in hoofdstuk twee toegelichte nietveelmaartoereikendcriterium, stelde het SCP in 2019 vast dat 12% van alle volwassenen met een migratieachtergrond arm was, tegenover 3% van de volwassenen met een Nederlandse achtergrond (van Hulst & Hoff, 2019a). Dit verschil in armoede tussen mensen met en zonder migratieachtergrond is zelfs aanmerkelijk groter voor gezinnen met kinderen. In vergelijking met individuen hebben gezinnen hogere kosten voor woning en levensonderhoud en zijn zij minder inzetbaar en flexibel op de arbeidsmarkt. Dat laatste geldt des te meer voor éénoudergezinnen.

Het SCP geeft aan dat kinderen met een migratieachtergrond een nog groter risico op armoede lopen dan volwassenen met een migratieachtergrond. Dit blijkt ook uit de cijfers. Van de kinderen in Nederland zonder migratieachtergrond verkeert 4% in armoede, terwijl dit het geval is voor 10% van de kinderen met een Surinaamse migratieachtergrond, 20% van de kinderen met een achtergrond in de Nederlandse Antillen / Aruba, Turkije en Iran en 25% van de kinderen met een Marokkaanse migratieachtergrond. Armoede percentages zijn nog hoger voor kinderen met wortels in landen waar de afgelopen jaren veel mensen uit gevlucht zijn zoals Syrië (77%), Eritrea (64%), Somalië (59%), Irak (42%) en Afghanistan (35%) (van Hulst & Hoff 2019a). Hoewel armoede onder kinderen met een migratieachtergrond over de hele linie meer voorkomt, kan op basis van de cijfers vastgesteld worden dat met name kinderen met een nietwesterse achtergrond in Nederland meer risico lopen op armoede (Tierolf et al., 2017). Bovendien wordt in het rapport 'Leefomstandigheden van kinderen met een migratieachtergrond' geconcludeerd dat armoede onder nietwesterse migrantengezinnen vaker een langdurig karakter heeft, dat wil zeggen minimaal vier aansluitende jaren (Tierolf et al., 2017).

Bovenstaande toont aan dat gezinnen met een migratieachtergrond significant vaker in armoede leven dan gemiddeld en de kans op langdurige armoede groot is. De uiteenlopende percentages geven aan dat de verschillen tussen groepen groot kunnen zijn en dat aandacht voor de specifieke leefomstandigheden die samen hangen met de migratieachtergrond nodig is om tot een effectieve en duurzame aanpak van kinderarmoede te komen. Hierbij is het allereerst zaak om langdurige armoede te voorkomen. Is er al sprake van langdurige armoede, dan wordt daarmee het risico op generatiearmoede groter. Is daar eenmaal sprake van, dan gelden dus ook de in hoofdstuk 3 beschreven mechanismen en werkzame elementen. Daarbij blijven dan ook de werkzame elementen uit dit hoofdstuk van belang zoals bijvoorbeeld het diversiteitssensitief werken.

In de volgende sectie belichten we verschillende verklaringen voor het verhoogde armoederisico onder kinderen met een migratieachtergrond. Vervolgens richten we ons op aanbevelingen om migratiearmoede effectief en duurzaam te bestrijden.

4.2. Factoren die migratiearmoede in stand houden

4.2.1. Slechtere arbeidspositie van mensen met migratieachtergrond, in bijzonder vrouwen

De arbeidspositie van mensen met een migratieachtergrond is vaak minder sterk dan die van mensen zonder migratieachtergrond. Dit geldt dus ook voor ouders met een migratieachtergrond en draagt ertoe bij dat zij en hun kinderen veelvuldiger met armoede te maken krijgen. De slechtere arbeidspositie hangt samen met verschillende factoren.

Ten eerste kunnen **taal en cultuurverschillen**, en de achterstandssituatie met betrekking tot de kennis van de Nederlandse taal, gewoonten en werkwijze van instituties met name onder eerste generatie migranten er voor zorgen dat mensen minder goed een baan kunnen vinden of slechts werk op een laag niveau (Huijnk, 2020; Jongen et al., 2020; Tierolf et al., 2017). De bijstandsafhankelijkheid van mensen met een migratieachtergrond, en mensen met een nietwesterse migratieachtergrond in het bijzonder, is dan ook groot. In 2019 was de werkloosheid onder mensen met een nietwesterse migratie achtergrond bijvoorbeeld drie keer zo groot als onder mensen met een Nederlandse achtergrond (Huijnk, 2020).

Ten tweede hebben mensen met een migratieachtergrond relatief vaak een **lagere opleiding** genoten. Dit blijkt met name het geval voor mannen en vrouwen met een Marokkaanse en Turkse achtergrond, evenals voor mannen en vrouwen uit de eerder genoemde vluchtelingengroepen en mannen met een OostEuropese migratie achtergrond (Jongen et al., 2020). Verschillen in inkomen hangen sterk samen met het hoogst behaalde opleidingsniveau, en een lagere opleiding zorgt vaak voor een relatief laag inkomen. Bij deze observatie maken het Centraal Planbureau (CPB) en SCP wel de nuance dat er verschillen in inkomen blijven bestaan tussen werknemers met en zonder migratieachtergrond als correctie op opleidingsniveau heeft plaatsgevonden (Jongen et al., 2020).

Mogelijk heeft dit te maken met **discriminatie** (Andriessen et al., 2021). Discriminatie in sollicitatieprocessen is veelvuldig aangetoond (Thijssen et al., 2019; Andriessen et al., 2012) en vormt een derde reden dat mensen met een migratieachtergrond een slechtere positie op de arbeidsmarkt hebben.

Een vierde reden is dat **diploma's** uit het buitenland **niet altijd erkend** worden in Nederland. Migranten met een hoog opleidingsniveau moeten als gevolg werk onder hun niveau accepteren (Tierolf et al., 2017).

Tenslotte is een vijfde mogelijke verklaring dat het voor bewoners van wijken waar veel mensen met een migratieachtergrond wonen en veel mensen een zwakke arbeidspositie hebben **moeilijk** is om **sociale netwerken op te bouwen** met mensen die dicht bij de arbeidsmarkt staan en kunnen informeren over vacatures. Een gebrek aan een dergelijk sociaal netwerk en hulpmiddelen kan het ook voor jongeren met een migratieachtergrond lastig maken om een goede stage of arbeidsplek te realiseren (Andriessen et al., 2021; de Haan, Baay & Yerkes, 2015; van Esch, Petit, Neuvel & Karsten, 2011).

De genoemde factoren maken dat de arbeidspositie van mensen met een migratieachtergrond over het algemeen zwakker is dan die van mensen met een Nederlandse achtergrond en dragen er aan bij dat hun gezinnen relatief vaak met armoede te maken krijgen. Hoewel al deze factoren voor zowel mannen als vrouwen gelden is het van belang om specifiek aandacht te hebben voor de positie van vrouwen met een migratieachtergrond. Vrouwen met een migratieachtergrond nemen minder vaak deel aan de arbeidsmarkt. Uit de emancipatiemonitor van het CBS en SCP (2020) blijkt dat **meisjes en vrouwen** met een nietwesterse migratieachtergrond over het algemeen minder goed presteren op school en een minder hoge opleiding voltooien dan hun leeftijdsgenoten met een Westerse of Nederlandse achtergrond. Ook zijn zij minder vaak aan het werk en als gevolg minder economisch zelfstandig. Dit geldt met name voor in Turkije, Marokko, Suriname en de Antillen geboren vrouwen en in veel mindere mate voor hun in Nederland geboren dochters. Met betrekking tot werk valt vervolgens op dat vrouwen met een Turkse achtergrond en in het bijzonder vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond aanzienlijk minder vaak betaald werk hebben dan vrouwen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond (CBS & SCP, 2020). Een relatief lage arbeidsparticipatie geldt ook voor vluchtelingenvrouwen. In onderzoek naar barrières en mogelijkheden voor de arbeidsparticipatie van vluchtelingenvrouwen wordt een link gelegd tussen de gemiddeld lagere opleiding van deze vrouwen en hun relatief lage arbeidsparticipatie.

Andere genoemde barrières voor arbeidsparticipatie zijn ook traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen, weinig werkervaring en een gebrek aan een netwerk (Razenberg et al., 2018). Een gezin is kwetsbaarder voor armoede als er slechts één kostwinner is, bijvoorbeeld omdat een vrouw geen betaald werk verricht (Tierolf et al., 2017).

4.2.2. Harder getroffen bij economische crisis

Personen met een migratieachtergrond worden extra hard getroffen bij economische crises. Tijdens de economische crisis in 2008 liep de werkloosheid onder mensen met een nietwesterse migratieachtergrond onevenredig hard op (Huijnk, 2020). En ook na het uitbreken van de coronacrisis lijken mensen met een migratieachtergrond in het bijzonder hard getroffen (Huijnk, 2020; Atlas voor Gemeenten, 2020; CBS, 2020).

Als we naar de coronacrisis kijken, dan zien we dat het hebben van een flexibel dienstverband de kans vergrootte dat mensen hun baan verliezen. Mensen met een nietwesterse migratieachtergrond hebben, wellicht samenhangend met de zwakkere arbeidspositie zoals hierboven geschetst, vaker een flexibel dienstverband. Het aandeel mensen dat tijdens de corona crisis een WWuitkering is gaan ontvangen, is dan ook sterker toegenomen onder mensen met een migratieachtergrond dan onder mensen zonder migratieachtergrond (Atlas voor Gemeenten 2020). Ook het werk van mensen in de informele sector is tijdens de coronacrisis veelal komen te vervallen. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan zwart werkende schoonmakers. Het inkomen van deze mensen is plotsklaps komen te vervallen zonder dat zij aanmerking konden maken op sociale voorzieningen. Het ligt voor de hand dat ook ongedocumenteerde mensen op deze manier hard getroffen zijn. Ongedocumenteerden kunnen sinds 1998 niet langer een Burgerservicenummer aanvragen en daarom niet legaal werken (Idem, 2016).

Mensen met een migratieachtergrond verliezen relatief vaak hun baan ten tijde van een economische crisis. Hun gezinnen krijgen dan te maken met (toegenomen) armoede. Het plots verliezen van een baan en daardoor ontstane armoede kan ook gezien worden als situationele armoede. Deze vorm van armoede staat nader uitgewerkt in hoofdstuk 5.

4.2.3. Eenoudergezinnen

Zoals ook bij het hoofdstuk over generatiearmoede is beschreven, is het voor éénoudergezinnen moeilijker om voldoende inkomen te hebben om een gezin goed te onderhouden. Het vraagt veel van een alleenstaande ouder om de zorg voor kinderen en betaald werk te moeten combineren. Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) blijkt dat kinderen uit éénoudergezinnen een relatief groot risico op armoede lopen (CBS, 2019).

Kinderen met een migratieachtergrond groeien vaker op in een éénoudergezin (Tierolf et al, 2017). Uit cijfers van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS, 2021) over jongeren tussen de 0 en 25 jaar in eenoudergezinnen blijkt dat 14% van de jongeren met een Nederlandse achtergrond in 2020 bij één ouder woonde, tegenover 23% van de jongeren met een nietwesterse migratieachtergrond.[10] Er zijn wel grote verschillen onder kinderen met een migratieachtergrond. Met name kinderen met een Antilliaanse en Arubaanse migratieachtergrond groeien relatief vaak op in éénoudergezinnen, bijna 39%, gevolgd door kinderen met een Surinaamse migratieachtergrond (ruim 37%) (NJI, 2021).
In onderzoek naar de migratieachtergrond van éénoudergezinnen wordt vastgesteld dat het percentage eenoudergezinnen met een Antilliaanse en

10 In de cijfers van het CBS over eenoudergezinnen worden pleegkinderen niet meegerekend. Adoptie en stiefkinderen worden wel meegerekend.

Surinaamse migratieachtergrond de afgelopen jaren afneemt. Dit gaat tegen de trend in van een toenemende aantal eenoudergezinnen onder mensen met een Nederlandse, en ook Turkse achtergrond. Deze toename van éénoudergezinnen is nog groter voor gezinnen met een Marokkaanse migratieachtergrond (Tierolf et al, 2017).

Inzichten in specifieke trends onder gezinnen met verschillende migratieachtergronden kunnen relevant zijn omdat éénouderschap in bepaalde groepen meer problemen op kan leveren dan in andere groepen. TurksNederlandse en MarokkaansNederlandse moeders kunnen er als alleenstaand ouder bijvoorbeeld letterlijk alleen voor komen te staan als gevolg van taboes rond alleenstaand moederschap, een klein netwerk dat zich beperkt tot school en de buurt en schaamte om hulp te zoeken (Distelbrink & Ponzoni, 2012). Surinaamse moeders hebben daarentegen vaker een sterk netwerk om zich heen evenals een omgeving waarin alleenstaand ouders beperkt wordt geproblematiseerd (ibid.; Tierolf et al., 2017). Vanzelfsprekend lopen de ervaringen van alleenstaande ouders met een bepaalde migratieachtergrond ook binnen groeperingen enorm uiteen.

Kinderen uit eenoudergezinnen ontwikkelen vaker emotionele problemen en probleemgedrag dan leeftijdsgenootjes uit een gezin met twee ouders, ook zijn schoolprestaties iets lager dan gemiddeld. Deze verschillende tussen kinderen uit één en tweeoudergezinnen zijn echter beperkt. In onderzoek naar eenoudergezinnen met een migratieachtergrond wordt dan ook geconcludeerd dat lagere ontwikkelingskansen van kinderen uit eenoudergezinnen vooral samenhangen met de ongunstige financiële situatie van een deel van deze gezinnen (Tierolf et al., 2017).

4.2.4. Minder steun en ander hulpzoekgedrag

Een laatste factor hangt ook samen met de migratieachtergrond. Die brengt met zich mee dat deze mensen vaak een minder groot ondersteunend netwerk hebben in Nederland, minder goed de weg weten te vinden naar hulpinstanties (schuldhulpverlening, noodhulpbureaus) en vanuit wantrouwen naar instanties, schaamte en onzekerheid vaak ook minder snel naar officiële instanties durven te gaan.

Uit cijfers van de KIS Wijkmonitor blijkt dat inwoners die het laagste inkomen en de meeste schulden (bijvoorbeeld achterstand op de betaling van de ziektekostenpremie) hebben, minder vaak gebruik maken van schuldsanering. Degenen die wel over de drempel komen, voelen zich niet altijd goed begrepen. Professionals zijn niet altijd toegerust om goed met taal en cultuurverschillen om te gaan en goed aan te sluiten bij de leefwereld van deze bewoners. Dit blijkt uit onderzoek naar de toegankelijkheid van het sociaal domein (Bellaart et al., 2018).

4.3. Wat werkt om migratiearmoede duurzaam te bestrijden?

De voorgaande paragrafen laten zien dat gezinnen met een migratieachtergrond door verschillende factoren grotere kans lopen om in armoede te raken en er langdurig in te blijven. Armoede en daarmee gepaard gaande kwetsbaarheden, hebben vaak ook een geografisch karakter. **Inzetten** op **kwetsbare wijken**, met accenten op de specifieke behoeften van mensen met een migratieachtergrond, is daarom van belang.
Op www.kiswijkmonitor.nl zijn cijfers te vinden over armoede en schuldensanering naar herkomstgroep op het niveau van de gemeente en wijk. Deze monitor kan relevante beleidsinformatie bieden over waar de nood het hoogst is en welke trends er over de jaren heen zijn met betrekking tot deze onderwerpen.

Ook **inzetten** op **netwerken** is van belang: onderwijs kan ingezet worden voor het vergroten van het netwerk gericht op studie/beroepskeuze, sport

kan ingezet worden voor belangrijke andere volwassene(n) in netwerken en tenslotte kunnen meer diverse wijken ook meer diverse netwerken te creëren

Hieronder gaan we in op de verschillende andere werkzame elementen om migratiearmoede **duurzaam te voorkomen dan wel bestrijden.**
Let wel: het gaat hierbij dus vooral om het voorkomen van langdurige ofwel generatiearmoede door in te zetten op het ombuigen van in stand houdende factoren die samenhangen met het hebben van een migratieachtergrond. Het gaat bij migratiearmoede, overstijgend aan de bij generatiearmoede genoemde domeinen (privé, werk en inkomen, ruimtelijk en sociaal), om het inzetten van intermediaire personen om het bereik van de doelgroep te vergroten en te zorgen dat aanbod dat er is beter aansluit. Daarnaast gaat het om het tegengaan van discriminatie en het bevorderen van inclusie, participatie en kansengelijkheid. Dit speelt met name op de arbeidsmarkt en in het onderwijs.

4.3.1. Bereik van mensen met migratieachtergrond vergroten

Het is belangrijk dat de hulpverlening bij betalingsachterstanden, problematische schulden en (dreigende) armoede in een relatief vroeg stadium op gang komt, zodat de effecten op opgroeiende kinderen beperkt blijven.

Bereik van hulp bij armoede en problematische schulden onder mensen met migratieachtergrond is laag. Onderzoeken tonen aan dat de drempel bij het zoeken van hulp bij mensen met een migratieachtergrond hoger ligt dan voor mensen zonder migratieachtergrond.

Er zijn een aantal zaken die kunnen bijdragen aan het vergroten van het bereik van mensen met een migratieachtergrond die in armoede leven:

1. **Diversiteitsensitieve hulpverlening bij betalingsachterstanden en schulden**
   Veel gemeenten experimenten met maatwerkaanpakken bij betalingsachterstanden en problematische schulden. Stavenuiter (2017) analyseerde deze maatwerkaanpakken voor cliënten met een migratieachtergrond en geeft tips voor gemeenten om deze aanpak inclusiever te maken. De tips richten zich bijvoorbeeld op het verbeteren van de informatievoorziening van gemeenten voor mensen met een migratieachtergrond. Ook richten tips zich op de professionaliseringsslag van hulpverleners (bijvoorbeeld wijkteamprofessionals en schuldhulpverleners) door hun kennis te verbeteren over diversiteitsvraagstukken. Voorbeelden daarbij zijn:
   - het verbeteren van inzicht in de verhoudingen van inwoners met migratieachtergrond tot verschillende gemeentelijke voorzieningen en kennis van netwerken van migrantengemeenschappen of sleutelpersonen (Distelbrink & Pels, 2016).
   - Ook is het van belang om het wijkteam en sociale dienst of UWV met elkaar te verbinden voor een betere reintegratie naar werk met oog voor diversiteit (Stavenuiter, 2017).
   - Ten slotte blijkt uit onderzoek dat hulpverlening beter werkt wanneer de hulpverlener investeert in een vertrouwensrelatie met een cliënten met een migratieachtergrond (Bellaart et al., 2018).

2. **Hulpverleners met diverse achtergronden**
   Daarnaast kunnen ook hulpverleners met een migratieachtergrond bijdragen aan het laagdrempeliger maken van de hulpverlening voor mensen met een migratieachtergrond. Diversiteit binnen de hulpverlening draagt bij aan de herkenbaarheid door de bewoners en kan zorgen voor kennisontwikkeling over de aansluiting bij de cliënten waar taal en cultuurverschillen een grote rol spelen (Bellaart et al., 2018).

3. **Inzet van sleutelpersonen**
   Armoede en problematische schulden gaan over het algemeen vaak gepaard met schaamte hierover. Bij migrantengemeenschappen speelt deze schaamte ook, binnen sommige groepen zelfs in sterkere mate. Het bespreekbaar maken van armoede, betalingsachterstanden en problematische schulden is de eerste

stap naar het vinden van een oplossing. Ook zijn de mogelijkheden voor hulp over het algemeen minder goed bekend bij deze groepen.
Om het bereik te verbeteren kunnen gemeenten en uitvoeringsinstanties, zoals sociale wijkteams, hiervoor bijvoorbeeld samenwerking zoeken met sleutelpersonen uit diverse gemeenschappen. Deze sleutelpersonen of vrijwilligersorganisaties weten de doelgroep vaak laagdrempelig te bereiken en hebben kennis van de taal en culturele context om het wantrouwen jegens formele hulpverlening weg te nemen. (Bellaart et al., 2019). Voorbeelden van het betrekken van sleutelpersonen zijn: maatjesprojecten rondom thuisadministratie. Een ander voorbeeld is het opleiden van jongerencoaches (met migratieachtergrond) op te leiden om het thema armoede en schulden met peers te bespreken.[11]

4. Aansluiten bij veilige omgeving die er al is

Doordat kinderen die met slechts éénouder opgroeien meer risico's lopen op diverse problemen, waaronder armoede, ontwikkelde Distelbrink en Ponzoni (2012) een handreiking met suggesties voor de ondersteuning van deze doelgroep. Specifiek worden hier ook aanbevelingen gedaan om moeders met een migratieachtergrond te bereiken. Een van de aanbeveling luidt om de juiste toon te vinden in het aanbieden van ondersteuning. Bijvoorbeeld niet door een workshop aan te bieden met de titel 'opvoeden in je eentje'. Dit kan namelijk een afschrikwekkend effect hebben voor met name Turkse en Marokkaanse vrouwen, doordat het alleenstaandzijn te veel benadrukt wordt. Beter is om via een veilige omgeving deze groepen te bereiken, zoals een vrouwen of migrantenorganisatie.

4.3.2. Verbeteren arbeidspositie van mensen met migratieachtergrond

Om de arbeidspositie van ouders met een migratieachtergrond te verbeteren, is het belangrijk om structurele ongelijkheden op de arbeidsmarkt aan te pakken. Het gaat dan bijvoorbeeld over de aanpak van arbeidsmarktdiscriminatie en het verbeteren van de toeleiding naar betaald werk. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het feit dat betaalde arbeid kan bijdragen aan het tegengaan van armoede, maar dit geen garantie biedt. Tegenwoordig zijn er steeds meer werkende armen. In hoofdstuk 5 over situationele armoede wordt dieper ingegaan op deze groep.

4.3.2.1. Aanpakken van arbeidsmarktdiscriminatie

In het werving en selectieproces is structureel sprake van discriminatie op basis van iemands herkomst. Bovendien kan discriminatie op dit terrein verschillende identiteiten van een mens raken: naast een migratieachtergrond, kan ook iemands gender, religie, huidskleur, leeftijd of seksuele voorkeur een rol spelen bij arbeidsmarktdiscriminatie. Ook per sector van de arbeidsmarkt kunnen er verschillen zijn in de mate dat er discriminatie plaatsvindt.

Visser en Felten (2018) legden zes typen aanpakken bij arbeidsmarktdiscriminatie onder de loep. Een van de aanpakken is om beleid te richten op de sociale norm. Wanneer mensen het niet oké vinden om te discrimineren en gelijke behandeling is de norm, draagt dat bij aan het tegengaan van discriminatie. Een andere aanpak is 'naming and shaming', dat betekent dat een bedrijf openlijk bekritiseerd wordt voor gedrag dat niet past bij deze sociale norm. De tegenhanger hiervan is 'naming and faming', dat in de gemeente Amsterdam is uitgeprobeerd. Hierbij worden werkgevers benoemd en beloond om een actief antidiscriminatiebeleid. Het Kenniscentrum Integratie en Samenleving heeft de aanpak van 'naming and faming' gericht op gemeenten beschreven (Felten, et al., 2019).
De aanpak van discriminatie laat zich echter niet vatten in slechts het uitvoeren van interventies, maar vereist een samenhangend en integrale systemische

11 https://www.kis.nl/artikel/ishradhad21000euroschuldheteensoortdrijfzandwaarinjewegzakt

aanpak op verschillende niveaus. Discriminatie kan namelijk bewust of onbewust plaatsvinden, individueel of systematisch of institutioneel. Voor een gemeente is het belangrijk om al deze aspecten mee te nemen bij het ontwikkelen en doorontwikkelen van stevig (lokaal) antidiscriminatiebeleid. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties publiceerde in 2018 een handreiking voor gemeenten om hierbij te ondersteunen.

4.3.2.2. 'Open hiring'

Structurele discriminatie bij werving en selectie kan resulteren dat mensen het geloof in eerlijke kansen op werk verliezen waardoor ze dreigen af te haken en de hoop op werk opgeven. Open hiring, waarbij iemand zich alleen hoeft aan te melden voor een baan en er geen sollicitatieproces is, kan een oplossing zijn voor het tegengaan van discriminatie en het bevorderen van arbeidsdeelname van mensen die aan de zijlijn van de arbeidsmarkt zijn komen te staan. Daarnaast biedt het een stabiele en duurzame arbeidsrelatie en biedt het een goede kans voor statushouders om werkervaring op te doen in Nederland (Start Foundation, 2020).

4.3.2.3. Beter toeleiden van uitkeringsgerechtigden met een migratieachtergrond naar werk

Andriessen, Stavenuiter en Sikkema (2021) stelden een inspiratiegids op voor professionals om het goede verschil te maken bij arbeidstoeleiding van mensen met een migratieachtergrond.
In deze gids worden inzichten, tips en voorbeelden geboden aan professionals (consulent, werkcoach, klantmanager) en leidinggevenden die werken met mensen met een migratieachtergrond (maar geen nieuwkomers en statushouders). De voorbeelden genoemd in deze gids lopen uiteen van houding en bejegening tot het maken van een business case en reflectie op het eigen handelen.

4.3.2.4. Bevorderen van arbeidsparticipatie van statushouders

De arbeidsmarktintegratie van statushouders is een gecompliceerde kwestie. In het 'Dossier Wat werkt bij de bevordering van arbeidsparticipatie van statushouders' staan verschillende aanbevelingen om statushouders toe te leiden naar (betaald) werk. Een aanbeveling is om werkervaringsplekken te organiseren voor deze doelgroep, eventueel in combinatie met (taal)onderwijs of een opleiding.

In de gemeente Arnhem is het project 'Newbees' actief en boekt goede resultaten. Ook het programma van de Provincie Gelderland 'Diversiteit en Inclusie' biedt ondersteuning bij projecten op dit gebied. Daarnaast is het belangrijk om maatwerk te bieden aan deze mensen en oog te houden voor het risico op financiële problematiek bij deze groep mensen. Financiële problemen kunnen de participatie belemmeren en daardoor armoede versterken (van den Enden et al., 2018).

4.3.3. Bevorderen van kansengelijkheid in het onderwijs

Welke rol kan het onderwijs spelen in het bestrijden van armoede onder kinderen met een migratie achtergrond? Dat is geen directe rol, maar een indirecte rol. Het gaat dan om welke rol scholen kunnen spelen in (het tegengaan van) ongelijke onderwijskansen.

4.3.3.1. Verschil in startpositie terugdringen

Onderzoek sinds de jaren zestig van de vorige eeuw heeft al aangetoond dat opleidingsniveau van ouders een sterke voorspeller voor onderwijssucces is. En de armoedeproblematiek heeft nog altijd invloed op onderwijskansen (Ledoux, 2021). Zo is in 2016 de gewichtenregeling in het primair onderwijs herzien, waarbij 'gebruik maken van schuldhulpverlening' opgenomen is als

een van de kenmerken die onderwijsachterstanden van kinderen zou voorspellen (Posthumus et al., 2016).
De **materiele omstandigheden** thuis, zoals de aanwezigheid van educatief speelgoed en boeken, beïnvloeden kansen van kinderen in het onderwijs nog steeds. De Covid19 lockdown in het voorjaar van 2020 heeft ook laten zien dat materiele omstandigheden in de thuissituatie nog steeds een grote rol spelen in onderwijskansen: kinderen uit gezinnen met lagere inkomens hadden vaak meer moeite met het volgen van online onderwijs vanwege gebrek aan een laptop, een goede internetverbinding en een rustige werkplek thuis (Bol, 2020; Engzell et al., 2020). Ook de ongelijke mogelijkheden om al dan niet aanvullend onderwijs in te kopen zou beschouwd kunnen worden als een 'materiele factor' (Elffers, 2018).

Naast materiele factoren zijn er ook andere factoren op **gezinsniveau** die maken dat armoede de onderwijskansen van kinderen kan beïnvloeden. Hieronder vallen bijvoorbeeld de mate waarin ouders/ verzorgers (de mogelijkheid hebben tot) lezen en de 'praatcultuur' en taalgebruik thuis (minder of meer aansluitend bij de schooltaal), (mogelijkheid tot) betrokkenheid van ouders/verzorgers bij schoolzaken en het meer of minder (kunnen) aanbieden van educatieve uitstapjes (Ledoux, 2021).

Hierboven noemen we een aantal factoren die mede maken dat kinderen het onderwijs beginnen met verschillende startposities en mogelijkheden. Scholen kunnen door bijvoorbeeld het aanbieden van voorschoolse educatie en naschoolse activiteiten bijdragen aan het verbeteren van de startpositie van kinderen waarbij migratiearmoede speelt en via die weg ongelijke kansen helpen tegen te gaan.

4.3.3.2. Bijdragen aan gelijk ontwikkelpotentieel

Naast dat scholen een rol kunnen spelen in het tegengaan van ongelijke kansen door in te spelen op deze verschillende startposities, spelen ook in het onderwijs factoren die maken dat bepaalde kinderen meer kans hebben om zich naar hun volle potentie te ontwikkelen dan andere kinderen.
De statistieken (PISA; 3jaarlijks internationaal onderzoek waaraan ook Nederland deelneemt en waarin 15jarigen uit verschillende landen met elkaar worden vergeleken op het gebied van schoolprestaties) blijven alarmerend. jeugdigen met een migratieachtergrond krijgen in ons onderwijs niet dezelfde kansen als anderen. De achterstand van kinderen met een migratieachtergrond is in Nederland inmiddels zorgwekkend. Gemiddeld scoort in OESOlanden 17 procent van de kinderen met een migratieachtergrond qua leesprestaties in het bovenste kwart. In Nederland slaagt slechts 9 procent van de kinderen met een migratieachtergrond daarin (PISA, 2019).[12]

Er zijn een aantal zaken die hieraan lijken bij te dragen:

1. **In Nederland kies je als ouder naar welke school je je kind stuurt.** Deze vrije schoolkeuze kan schoolsegregatie tot gevolg hebben. Ouders uit de hogere en middenklasse kiezen die school bewuster, beschikken over betere informatie en hebben betere strategieën om kun kinderen op bevoorrechte scholen te krijgen. Scholen die een overschot aan aanmeldingen krijgen selecteren vaak autochtone leerlingen uit de hogere middenklasse. In de praktijk zien we op de zogenaamde zwarte scholen dus een oververtegenwoordiging van jeugdigen met een nietwesterse migratieachtergrond die in armoede leven. Als tegenwicht waarborgt diezelfde Grondwet waarin de vrije schoolkeuze is vastgelegd ook gelijke en publieke bekostiging van alle scholen. In combinatie met achterstandsbeleid, waardoor scholen meer geld krijgen voor leerlingen uit achterstandsgroepen, zorgt dat ervoor dat

12 https://www.pisanederland.nl/

de verschillen tussen scholen relatief klein zijn. Dat gaat ongelijke kansen juist tegen. Dit tegenwicht staat echter onder druk. Dat geldt voor het achterstandsbeleid. Dat geldt ook voor het fundamentele uitgangspunt van gelijke en publieke bekostiging van scholen, nu het particuliere onderwijs groeit, de 'vrijwillige' ouderbijdrage omhoog gaat, en ouders meer geld besteden aan huiswerkinstituten en examentrainingen (Waslander, 2015).

2. De OESO wijst er al langere tijd op dat de v**roege selectie van leerlingen voor het voortgezet onderwijs** in Nederland kan bijdragen aan het vergroten van de kansenongelijkheid. OESO data en ander internationaal onderzoek laten zien dat vroege selectie geassocieerd is met grotere ongelijkheid en niet met hogere gemiddelde prestaties. In Nederland gaan leerlingen al op hun twaalfde naar het voortgezet onderwijs. Dat onderwijs is onderverdeeld in veel verschillende leerwegen met ieder min of meer een eigen curriculum. Een deel van de leerlingen komt daardoor vanaf jonge leeftijd niet meer in aanraking met bepaalde lesstof. Dit draagt bij aan ongelijke kansen. Ook omdat het in Nederland indirect leidt tot een vorm van zittenblijven: leerlingen verliezen vaak een jaar iedere keer als ze van het ene niveau naar het volgende overstappen. Een harder knip tussen basis en voortgezet onderwijs werkt kansenongelijkheid daarmee verder in de hand. Voorbeelden van die hardere knip zijn de gestage afname van het aantal heterogene en verlengde brugklassen, en de gestage toename van het aantal categorale scholen. Zo lijkt er een opmars gaande van Lycea (HAVO & VWO) en aparte VMBOTL scholen. Hierdoor nemen de mogelijkheden voor tussentijdse op en afstroom af, en zijn er minder leerlingen die diploma's stapelen.[13]
3. Tevens spelen **stigma's en verwachtingen van leerkrachten** een rol. Het gaat dan bijvoorbeeld om lagere verwachtingen die leerkrachten kunnen hebben van leerlingen uit lagere sociaaleconomische milieus (Ledoux, 2021). Verwachtingen van leerkrachten ten opzichte van leerlingen spelen door de hele schoolloopbaan heen, maar komen concreet tot uiting in het schooladvies bij de overgang van PO naar VO (zie bijv. Inspectie van het Onderwijs, 2019).
   Ook gaat het om **'sluipende niveauverlaging'** op scholen die bezocht worden door kinderen uit lagere sociale milieus. Zo stelt Ledoux (2021) dat het op scholen met een meerderheid aan kinderen van laagopgeleide ouders en/of met een migratieachtergrond kan voorkomen dat het curriculum minder rijk is of langzamer wordt gevolgd dan op andere scholen (zie hiervoor ook: van der Veen, 2003), of dat er didactische keuzes, bijvoorbeeld rondom differentiatie in de klas, gemaakt worden die nadelig kunnen zijn voor kinderen van laagopgeleide ouders (Ledoux, 2021).

4.3.3.3. Vele factoren en mechanismen gelijktijdig aanpakken

Kortom, onderzoek naar kansen(on)gelijkheid in het onderwijs wijst uit dat er op verschillende niveaus factoren en mechanismen aanwezig zijn die een bijdrage leveren aan kansenongelijkheid. Recent onderzoek, uitgevoerd door het VerweyJonker Instituut in samenwerking met De gelijke kansen alliantie, heeft wederom aangetoond dat het, naast om factoren en mechanismen op het niveau van de familie, leerling en de school ook om factoren en mechanismen gaat op het niveau van de wijk en de samenleving (Badou & Day, 2021; Jonkman et al., 2021).

Momenteel gaat er weer veel aandacht uit naar kansen(on)gelijkheid in en door het onderwijs. Over onderwijs wordt graag gedacht als een meritocratisch instituut: als kinderen hun best doen kunnen zij hun hoogste potentie bereiken en maximale kansen benutten in een onderwijsloopbaan. Dit zou op zijn beurt vruchten moeten afwerpen wat betreft kansen op de arbeidsmarkt wat weer een

13 https://nivoz.nl/nl/gelijkeonderwijskansenalsmaatschappelijkeopdracht

positieve invloed heeft op het inkomen. Het gaat dan om de emancipatoire functie van het onderwijs. Onderwijs zou de 'grote gelijkmaker' zijn (Elffers, 2020).
Echter, binnen het onderwijs spelen op verschillende niveaus verscheidene factoren een rol die onderwijskansen van kinderen op een ongelijke manier beïnvloeden. Onderwijs fungeert in die gevallen niet als instituut dat emancipeert, maar als instituut dat ongelijke kansen reproduceert. Kinderen worden in hun thuissituatie en sociale omgeving niet op dezelfde manier gestimuleerd in hun ontwikkeling en komen dus met verschillende kennis en vaardigheden de school binnen. De school is een belangrijke plek om alle leerlingen de kans te bieden zich optimaal te ontwikkelen, passend bij hun achtergrond en capaciteiten. Vaak wordt er echter nog onvoldoende aangesloten bij de behoeften van leerlingen. Denk hierbij aan de wijze van toetsen (summatief op eindresultaat of formatief op proces) maar bijvoorbeeld ook aan de mate van inclusiviteit van het onderwijs en de scholing van docenten in cultuursensitief werken (Badou & Day, 2021).
Naast het onderwijs wordt de mate van kansengelijkheid ook beïnvloed door kindfactoren (zoals intelligentie, gezondheid en motivatie), gezinsfactoren (bijvoorbeeld financiële middelen, ouderlijke steun en sociaal netwerk), wijkfactoren (zoals segregatie en sociale veiligheid) en factoren in de samenleving als geheel (denk bijvoorbeeld aan institutioneel racisme). Voor een volledig overzicht van factoren zie Badou & Day, 2021.
Gezien deze verschillende niveaus en vele factoren daarbinnen vraagt het toewerken naar gelijke kansen in en door onderwijs om een multidimensionale aanpak en samenwerking tussen instanties als de school, organisaties in de wijk en het gezin.

5 Situationele armoede

5.1. Definitie en toelichting

Situationele armoede is een vorm van armoede die ontstaat als gevolg van een specifieke (levens)gebeurtenis (Payne, 2005). De coronacrisis is hiervan een goed voorbeeld evenals gezinnen geraakt door de kinderopvangtoeslagenaffaire. De meest voorkomende **oorzaken** van situationele armoede zijn: echtscheiding, overlijden van een echtgenoot, onverwachte ziektekosten en het verlies van een baan.[14] Deze veelal oncontroleerbare gebeurtenissen kunnen leiden tot een neerwaartse spiraal van gebeurtenissen met uiteindelijk verlies van inkomsten, het ontstaan van schulden en verlies van materiële bezittingen als gevolg.

Armoede onder werkenden komt steeds vaker voor en ook dat kan gezien worden als situationele armoede. Denk aan flexwerkers en mensen met een slecht betalend beroep, zoals bijvoorbeeld in de horeca, de retail of de schoonmaak. Ook onder zzpers blijkt veel sprake te zijn van wat men dan noemt stille armoede (CBS, 2019). Deze mensen vallen vaak ineens terug in inkomsten doordat een klus of project stopt en ze niet direct iets nieuws hebben.

Hoewel gezinnen die te maken hebben met deze relatief **kortdurende vorm** van armoede vaak over meer vaardigheden, opleiding en een heterogener en uitgebreider netwerk beschikken dan gezinnen die kampen met generatiearmoede, kan ook de ontwikkeling van deze kinderen negatief beïnvloedt worden. Ouders die schulden ontwikkelen en nieuw in armoede raken, houden dit uit schaamte vaak zo lang mogelijk verborgen. Soms is situationele armoede van hele tijdelijke aard. Maar kleine schulden groeien soms ook in vliegende vaart uit tot grotere en onbeheersbare schulden en de bijkomende stress in het gezin. Goede cijfers hiervan ontbreken echter.

Deze gezinnen hebben **geen 'oefening'** in het leven in armoede en weten vaak nog onvoldoende de weg naar ondersteunende instanties. Daarbij geldt dat situationele armoede over het algemeen minder herkend wordt dan generatie of migratiearmoede.

5.2. Factoren die situationele armoede in stand houden

Bij situationele armoede is, zoals gezegd, de kans groter dat ouders over de vaardigheden, opleiding en sociale netwerken beschikken om uit de armoede te komen. De kans dat het leven in armoede wordt doorgegeven van generatie op generatie is dan ook veel kleiner dan bij de diepgewortelde generatiearmoede. Er zijn immers nog geen diepere patronen ingesleten die doorbroken moeten worden. Zaak bij situationele armoede is juist om te voorkomen dat de armoede langer aanhoud en de kans groter wordt dat dergelijke patronen inslijten. Dit betekent ook dat de eerder gegeven indeling van factoren die een rol spelen bij het in stand houden van generatiearmoede naar de domeinen privé, werk en inkomen, ruimtelijk en sociaal hier niet goed toepasbaar zijn. Het gaat bij deze vorm van armoede, die je evenals migratiearmoede kunt zien als een risicofactor voor generatiearmoede, om het niet tijdig signaleren van problemen. Dat is iets dat door al deze domeinen heen een rol speelt.

Factoren die een rol spelen bij specifiek het in standhouden van situationele armoede staan hieronder beschreven.

14 https://mensensamenleving.infonu.nl/sociaal/133342onderwelkegroepeninnederlandkomtarmoedevoor.html

5.2.1. Geen oefening gehad

Gezinnen die door een bepaalde gebeurtenis opeens in de armoede geraken, hebben geen oefening gehad in het leven in armoede. Er is meestal weinig tijd om de levenswijze aan te passen aan het plotseling veranderende inkomen. Dit maakt dat in korte tijd forse schulden kunnen ontstaan. Denk hierbij aan woonlasten, kosten voor de energierekening en de zorgverzekering en kosten voor allerlei abonnementen die niet direct opzegbaar zijn en dus gewoon doorlopen, ook als inkomsten verminderen of wegvallen. Daardoor krijgen ook kinderen uit gezinnen met situationele armoede te maken met stress in het gezin en sociaal isolement; het is lastiger om aan sportieve of culturele activiteiten deel te nemen en andere mensen te ontmoeten, en zodoende de ontwikkeling van overstijgende vaardigheden te blijven stimuleren.

5.2.2. Schaamte en daardoor lastig te signaleren

Schaamte speelt een belangrijke rol, voornamelijk bij werkende ouders (I&O, 2021). Werkende ouders proberen zich vaak zo lang mogelijk staande te houden, zonder gebruik te maken van hulp of regelingen vanuit de gemeente. Dat maakt dat situationele armoede minder snel wordt herkend dan generatiearmoede en migratiearmoede.
Ook een grote verscheidenheid aan toegangswegen leidt er volgens gemeenten toe dat inwoners de weg naar ondersteuning niet makkelijk weten te vinden, zo blijkt uit een recent onderzoek (I&O, 2021).

Werkende armen
Specifiek bij werkende armen blijft de situatie van armoede vaak lang verborgen. Hierbij speelt niet alleen schaamte, maar ook de definitie van armoede een rol. Deze mensen ervaren vaak al wel schaarste, maar voldoen niet aan de criteria van een bepaalde inkomensgrens (subjectieve versus objectieve armoede). Een ander mechanisme dat mee speelt bij werkende armen is dat het inkomen fluctueert door bijvoorbeeld tijdelijke contracten, 0uren contracten of het werken als ZZP'er. De inkomsten zijn dan de ene maand toereikend en de andere maand niet, zo kunnen er ongemerkt en geleidelijk toch grote schulden ontstaan.
De groep werkende armen groeit, blijkt uit werk van het NIBUD. Dit komt onder andere door lage uurtarieven, onregelmatige inkomsten en/of door lage werkintensiteit (parttime werk/weinig uren). Ook onder de sterk toenemende groep ZZP'ers zitten veel werkende armen. Omdat deze groep werkt en een inkomen heeft, beschouwen zij zichzelf echter niet altijd als niet arm. Door het beperkte inkomen hebben zij recht op diverse regelingen en voorzieningen. Daarvan wordt echter onvoldoende gebruik gemaakt. De groep werkende armen is ook kwetsbaar omdat zij bij een (financiële) tegenslag snel in de problemen komen. Gemeenten hebben er belang bij deze groep in beeld te krijgen om ook preventief beleid te kunnen voeren zo is besproken in de G40.[15]

5.2.3. Stress en mogelijk bijkomende psychische en/of lichamelijke klachten

Voor mensen die hun hele leven hard hebben gewerkt, of die tot voor kort goed grip hadden op hun leven kan het ook extreem deprimerend zijn.[16] Het gevoel van **controleverlies** (Golwitzer & Sheeran, 2006; Kraus et al., 2012) en bijvoorbeeld je kind dingen als sport en andere sociale activiteiten moeten ontzeggen, kan leiden tot stress, maar ook tot psychische en soms zelfs lichamelijke klachten (Bijl et al., 1998; Murali & Oyebode, 2004). Door aanhoudende geldstress gaan mensen (zowel bij schulden als bij armoede) anders en minder doordacht handelen. Het leidt tot een **focus op korte termijn problemen**. De

15 https://www.g40stedennetwerk.nl/sterkeketenwerkendearmen
16 https://www.netinbag.com/nl/finance/whatissituationalpoverty.html

bandbreedte (of de cognitieve capaciteit) wordt in beslag genomen door geldproblemen. Hierdoor raken mensen het overzicht en hun grip op de consequenties van hun eigen handelen kwijt (psychologie van de schaarste: Mani et al., 2013; Blair & Cubele Raver, 2016; Mullainathan & Shafir, 2013).

Die bijkomende klachten, gezondheidsklachten, stress en beperkt sociaal netwerk, zijn precies de mechanismen die we bij generatiearmoede zien. Het is dus zaak deze zoveel mogelijk te voorkomen of beperken om te verhinderen dat situationele armoede uitgroeit tot generatiearmoede.

5.3. Wat werkt om situationele armoede te bestrijden?

5.3.1. Een sterke sociale basis

Gegeven bovenstaande informatie over situationele armoede en de in standhoudende factoren moge duidelijk zijn dat snel signaleren en zo vroeg mogelijk interveniëren wenselijk is. Hoe eerder mensen met dreigende problematische schulden hulp krijgt, hoe makkelijker het is om een oplossing te vinden. De kosten van de hulp zijn dan ook veel lager. Het aanpakken van deze vorm van kinderarmoede vraagt om een **goede samenwerking** tussen gemeenten, scholen, jeugdgezondheidszorg en partners (van sport, culturele en welzijnsorganisaties) uit dorp of wijk.
Schaamte doorbreken is in veel gevallen nodig niet in de minste plaats om sociale terugtrekking en het verder groeien van problemen te voorkomen. Goed contact van kinderdagverblijven, scholen, jeugdgezondheidszorg, welzijnsorganisaties en dergelijke met mensen in de wijk is een randvoorwaarde.

Met andere woorden het begint met een sterke sociale basis in de gemeente.[17] Vanuit het contact dat er is, kunnen vragen gesteld worden over de gezinssituatie waaronder ook werk en inkomen. Dit is essentieel om situationele armoede te kunnen signaleren. Soms zoeken mensen hulp voor andere vragen of problemen, zoals hulp bij het opvoeden of bij psychische klachten. Dit betekent dat ook professionals in het brede sociaal domein armoede kunnen signaleren. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan een huisarts en een verloskundige (als gezinsuitbreiding financiële zorgen mee brengt), maar ook een notaris zou een signaleringsfunctie kunnen vervullen, als het overlijden van een familielid tot financiële problemen leidt.
Het belangrijkste is dat professionals zich **bewust zijn** van het thema, breed uitvragen wat er speelt in gezinnen en daarbij oordeelvrij zijn.[18] Dan is er de grootste kans dat mensen over hun schaamte heen stappen en vertellen over hun schulden of armoede.

5.3.2. Bewustwording, professionalisering en goede samenwerking

Scholen komen in de literatuur telkens naar voren als plek waar signalen snel worden gezien. Voor PO en VO scholen is er een handreiking geschreven over omgaan met armoede.[19] In deze handreiking komen de volgende zaken naar voren:

- Het is belangrijk dat het team op school zich goed bewust is van de invloed van armoede op de ontwikkelingskansen, het welbevinden en leren van leerlingen. De directie heeft de taak om dit thema in het team te agenderen. Schoolbesturen kunnen hierin ondersteunend zijn door het thema armoede te **agenderen** in schoolbezoeken en in gesprekken met directies en schooloverstijgende uitwisseling te stimuleren en faciliteren. Besturen

17 https://www.sociaalwerknederland.nl/thema/sociaalwerkalgemeen/nieuws/6049sociaalwerkvooreensterkesocialebasis
18 https://sorgulyceum.nl/hoedoorbreekjedeschaamtebijarmoedeenschulden/
19 https://www.hanze.nl/assets/kc-cares/integraal-jeugdbeleid/Documents/Public/Handreiking%20Armoede%20interactief.pdf

die een stap verder willen gaan kunnen een **beleidsmedewerker** op het thema armoede aanstellen en scholen helpen met snel toegankelijke noodfondsen. Dit is misschien niet direct van toepassing op kinderen die getroffen worden door situationele armoede. Echter hun welbevinden en schoolprestaties kunnen wel degelijk verslechteren door de thuissituatie.

- Naast bewustwording is ook **professionalisering** rond het thema armoede (op school of schooloverstijgend) van belang. Het gaat dan met name om het signaleren en bespreekbaar maken van signalen van kinderarmoede en gezinnen die het treft goed kunnen overdragen aan professionals uit het sociaal domein of domein van werk en inkomen.
- Scholen kunnen bijdragen aan het **verlagen van de kosten** voor gezinnen in situationele armoede. Denk aan het niet in rekening brengen van de vrijwillige ouderbijdrage, ook als dat vraagt dat uitstapjes dan dichter bij school moeten worden georganiseerd. Daarnaast zijn er vaak ook mogelijkheden om een vergoeding of kwijtschelding van kosten voor school te krijgen. Het helpt als scholen ouders hierop kunnen wijzen.
- Scholen kunnen **materiele steun** bieden of faciliteren dat ouders elkaar onderling helpen. Kinderen kunnen niet leren op een lege maag, meisjes kunnen niet altijd naar school zonder tampons of maandverband en gymmen is niet prettig zonder gymkleren. Scholen kunnen werken aan bijvoorbeeld het gratis aanbieden van fruit en maandverband op school. Ze kunnen ook faciliteren dat de rijkeren de armeren helpen door bijvoorbeeld een plek te maken waar ouders oude gymkleding van kinderen kunnen inleveren. Deze kunnen dan weer beschikbaar worden gesteld aan degenen die dat nodig hebben. Zaak is daarbij oog te hebben voor stigmatisering. Het is bijvoorbeeld vervelend als een kind altijd in de oude gymkleren van klasgenoten zou moeten lopen.
- Voor de langere termijn is zijn scholen uiteraard ook de partij om kinderen **financiële educatie** en **leefstijleducatie** te bieden. Veel scholen werken daarnaast sowieso al aan het versterken van de veerkracht van leerlingen en soms ook ouders. Denk aan koffieochtenden op scholen over thematische oudercursussen die worden georganiseerd.

Er is minder geschreven over andere organisaties in relatie tot armoede, maar veel van de zaken die voor scholen gelden, zoals bewustwording, professionalisering en goede samenwerking rond armoedeproblematiek geldt ook voor andere instanties in het sociaal domein en de gemeente zelf.

5.3.3. Kosten verlagen

Als mensen eenmaal in beeld zijn en er blijkt sprake van schulden of beginnende situationele armoede, dan is de snelste weg uit de armoede om de kosten voor deze mensen te verlagen. Dit kan bijvoorbeeld door bijzondere bijstand of collectiviteitskorting via de gemeente op de zorgverzekering. Verder kan de gemeente door in te zetten op duurzaam wonen (door te interveniëren bij zowel bestaande bouw als bij nieuwbouw van sociale huurwoningen) bijdragen aan verlaging van de energielasten (uit: Armoededossier Movisie).
Soms helpt het mensen ook om samen alle inkomsten en uitgaven op een rij te zetten en samen te kijken waar mogelijkheden zijn via uitkeringen of noodfondsen om kosten tijdelijk te verlagen. Recent hebben we naar aanleiding van de COVID19 pandemie ervaring opgedaan met de zogenaamde TOZO en TONK regeling.[20] Deze waren speciaal gericht op het voorkomen van situationele armoede. Over de gehele linie werken dergelijke regelingen goed, maar tegelijkertijd worden niet alle groepen even goed bereikt.

20 Tozo staat voor Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers TONK staat voor Tijdelijke Ondersteuning Noodzakelijke Kosten is een tegemoetkoming voor huishoudens die door de coronamaatregelen te weinig inkomen hebben om hun woonkosten te betalen.

5.3.4. Inkomsten vergroten

Om grotere schulden of langer durende armoede te voorkomen dient ook gekeken te worden naar de langere termijn. Iets wat voor mensen die kampen met stress lastig is om te doen en waar ze daarom vaak hulp bij nodig hebben. Uiteindelijk zullen inkomsten en uitgaven immers weer in balans moeten komen. Het vinden van een (beter betaalde) baan is een hele logische oplossingsrichting. Vaak zijn mensen die te maken hebben met situationele armoede daartoe goed zelf in staat en kost het alleen tijd. Sommige mensen hebben echter wel hulp nodig hierbij. Werken met mensen in situationele armoede vraagt dus zeker ook om maatwerk.

Gemeenten hebben ook een rol in het **toeleiden van mensen naar werk**. Uit onderzoek onder bijstandsgerechtigden met een schuldregeling, zo staat te lezen in het Armoededossier van Movisie, blijkt dat de meeste respondenten wilden werken. Wel worden er een aantal veelvoorkomende belemmeringen bij het zoeken naar werk genoemd. Zo bleken lichamelijke en psychische klachten een rol te spelen. In dergelijke situaties kunnen beter eerst de klachten worden aangepakt alvorens naar nieuw werk te zoeken. Een andere factor die specifiek bij deze doelgroep een rol kan spelen, is de neiging om terughoudend te zijn bij het zoeken naar werk. Vaak uit angst om de schuldregeling in gevaar te brengen, zonder dat er direct langdurige inkomenszekerheid is in de vorm van bijvoorbeeld een vast contract. Een oplossing hiervoor is dat de gemeente bij de start van een nieuwe arbeidsbetrekking het inkomen garandeert voor een bepaalde periode. Een andere oplossing is dat schuldhulpverleners in schuldregelingen afspraken opnemen over tijdelijke terugloop van het inkomen bij het aangaan van een dienstverband (Van der Laan, 2017).

In sommige gevallen ziet het ernaar uit dat de balans tussen inkomsten en uitgaven niet binnen afzienbare tijde te realiseren is via bovengenoemde routes. Op een gegeven moment stopt de ondersteuning en stoppen financiële regelingen en worden de problemen alleen maar groter in plaats van kleiner. In dergelijke situaties is het (tijdelijk) aanmeten van een andere levensstandaard nodig. Hierover is weinig informatie uit de literatuur. Wat goed voorstelbaar is, is dat dit ingrijpend is voor mensen. En hoewel mensen dit cognitief begrijpen, en misschien ook nog het netwerk hebben om hen hierbij te helpen en ondersteunen, is het emotioneel vaak zwaar en kunnen mensen hulp daarin vaak goed gebruiken. Al is het maar om van zich af te praten, hun verhaal te kunnen delen en stress te reduceren.
Ook voor kinderen in deze gezinnen is het belangrijk dat ze leren met de emoties en de stress die het bij hen teweeg brengt leren omgaan. Het is immers niet niks als je je huis moet verkopen, de auto moet inruilen voor fiets en openbaar vervoer en de mobiele telefoons of merkkleding voor de kinderen er niet meer in zit. Voor kinderen gaat het om zaken als ze van hun sportclub af moeten of ineens in een hele andere wijk moeten gaan wonen, maar uiteraard ook het voelen van de stress en de emoties van ouders.

5.3.5. Meedoen makkelijker maken

Schulden of situationele armoede leiden er vaak in hele kort tijd toe dat mensen, waaronder vooral ook kinderen niet meer mee kunnen doen aan heel veel dagelijkse dingen. Meedoen makkelijker maken kan bijvoorbeeld door mee te betalen aan de contributie van een cursus of sportclub, of met een kortingspas voor culturele activiteiten.
Het kunnen blijven meedoen heeft een **aantal effecten**. Mensen worden niet (verder) uitgesloten en hebben meer kans hun sociale netwerk te behouden dan wel uit te breiden. Sociale contacten doen mensen over het algemeen goed. Veelal betreft het activiteiten die mensen helpen de kans op werk te vergroten (bijvoorbeeld een cursus) of stress te reduceren (bijvoorbeeld dagje uit, sporten). Dit kan een direct effect hebben op het privédomein zoals de sfeer thuis en de mate waarin er aandacht is voor de (ontwikkeling) van kinderen. Daarbij zal het reduceren van stress mensen mogelijk in staat stellen weer meer na te denken over de langere termijn en betere beslissingen te nemen.

5.3.6. Stress verlagen en vooral geen stress toevoegen

Juist schulden veroorzaken stress en chaos in gezinnen. Het verminderen van deze stress en voorkomen dat die overgaat in chronische stress is daarom ook bij situationele armoede van groot belang. Mobilitymentoring is in dit kader eerder genoemd en is ook bij situationele armoede een goed aanpak.
Bij situationele armoede speelt vaak ook dat het voelt als **onrecht**, doordat het ontstaan van de situatie veelal voortkomt uit iets dat buiten de eigen invloedssfeer ligt. Ernstig ziek worden en daardoor je werk verliezen. Dat had ieder ander kunnen overkomen. Mensen het gevoel geven dat ze er niet alleen voor staan en zij ook niet de enige zijn die dit overkomt en dat er ook wegen uit de situatie zijn kan heel ondersteunend en motiverend werken. De **inzet van ervaringsdeskundigen** als maatje, buddy of coach van een gezin kan hierbij helpend zijn.[21] Deze zaken zijn eerder uitgebreid omschreven in de hoofdstukken over generatie en migratiearmoede.

Het niet toevoegen van stress door professionals door te vermijden 'waarom' vragen te stellen, of te oordelen is wel nieuw. De stress is in deze gezinnen nog niet chronisch en dat wil je voorkomen en de bejegening van deze gezinnen door professionals en gemeente is hierbij essentieel.

21 https://www.kis.nl/artikel/ishradhad21000euroschuldheteensoortdrijfzandwaarinjewegzakt

6 Integraal en wijkgericht werken

De gemeente Arnhem staat al jaren in de top 10 van gemeenten met de meeste kinderarmoede. Er wordt dan ook al veel gedaan om die kinderarmoede te bestrijden.
Enkele voorbeelden zijn:

- het geven van extra subsidie aan stichting Leergeld om kinderen in armoede extra te kunnen ondersteunen tijdens de coronacrisis met bijvoorbeeld laptops om thuisonderwijs mogelijk te maken;
- in alle wijken is 'Kansrijk Opgroeien', de Arnhemse wijkaanpak voor kinderen die in armoede opgroeien, concreet vormgegeven. Deze doorgaande lijn voor ondersteuning van de ontwikkeling van kinderen wordt verder ontwikkeld en versterkt: consultatiebureau, voorschoolse opvang, POschool en een naschools programma
- onder regie van de Teams Leefomgeving zijn diverse extra voorzieningen in natura beschikbaar gekomen op leefgebieden waar kinderen in armoede het meeste risico hebben om met een achterstand geconfronteerd te worden, namelijk onderwijs, gezondheid, meedoen (waaronder sport en cultuur) en de gezinssituatie.

Hoewel dit mogelijk heeft geleid tot verbetering op het terrein van kinderarmoede, is het nog niet gelukt om uit die top 10 te geraken. Dit laat zien dat kinderarmoede een complex probleem is dat je niet zomaar even oplost. Het vraagt om een lange adem en gezamenlijke effectieve inzet op het bestrijden van symptomen (denk aan vergoeden van spullen, mogelijk maken van participatie) en tegelijkertijd de inzet op het duurzaam werken aan het bestrijden van de oorzaken en in stand houdende factoren van kinderarmoede. Bijvoorbeeld door te werken aan het verbeteren van wijken/buurten, te zorgen dat meer jongeren een startkwalificatie behalen en zo betere baankansen krijgen et cetera.

De gemeente Arnhem wil graag volgende stappen zetten richting een wijkgericht integrale aanpak van kinderarmoede. De uitkomsten uit dit literatuuronderzoek kunnen hierbij behulpzaam zijn. De vier onderzoeksvragen zoals geformuleerd door de gemeente Arnhem luidden als volg:

1. Welke factoren spelen een rol bij het in stand houden van de verschillende vormen van kinderarmoede?
2. Wat zijn goede werkwijzen en interventies om de verschillende vormen van kinderarmoede te doorbreken, en welke elementen en factoren spelen hierbij een rol? Met andere woorden: wat werkt concreet bij het bestrijden en doorbreken van kinderarmoede?
3. Wat betekent dit concreet voor verschillende domeinen, zoals sport, cultuur en onderwijs? Wat zijn mogelijkheden binnen deze domeinen om kinderarmoede te bestrijden en te doorbreken?
4. Hoe kan de gemeente zorgen voor een integrale aanpak, of samenhang, tussen de verschillende domeinen bij het doorbreken van kinderarmoede, op zowel beleidsniveau als wijkniveau?

In de hoofstukken 3, 4 en 5 is per vorm van kinderarmoede, te weten generatiearmoede, migratiearmoede en situationele armoede uitgewerkt wat de in stand houdende factoren zijn. Uitgaande van die in stand houdende factoren is in elk hoofdstuk beschreven wat dan passende aanpakken zijn. Bij generatiearmoede is dit uitgewerkt voor het privédomein, domein van werk en inkomen, ruimtelijk domein en sociaal domein. Daar migratie en situationele armoede van een andere orde zijn, is die uitwerken voor deze vormen van armoede niet passend. Het gaat bij migratie en situationele armoede om werkzame elementen of aanpakken die overstijgend zijn aan de genoemde domeinen, zoals het vroegtijdig signaleren of het beter bereiken van betreffende groepen. Hiermee is er in dit rapport antwoord gegeven op de vragen 1 en 2 en deels op 3. Op de derde en vierde vraag gaan we in dit en het volgende hoofdstuk verder in.

Kinderarmoede is een complex probleem dat in stand gehouden wordt door mechanismen binnen de familie en mechanismen in de omgeving. Per vorm van armoede verschillen die mechanismen, maar er is zeker ook overlap. Kinderarmoede vraagt om het aanpakken van acute problemen op verschillende domeinen en tegelijkertijd het aanpakken van de dieperliggende oorzaken (met uitzondering van situationele armoede) om langdurige armoede en in het uiterste geval het overgaan van armoede van generatie op generatie te voorkomen.

De literatuur laat zien dat een integrale, meerjarige en multidimensionale aanpak nodig is om het verschil te maken. Hoe je tot zo'n aanpak kunt komen en wat hierbij belangrijk is, beschrijven we in dit hoofdstuk. Om te illustreren hoe een dergelijke integrale aanpak vervolgens handen en voeten kan krijgen op de leefdomeinen onderwijs, sport, cultuur, werk en inkomen, ruimtelijk domen, veiligheid en energie voegen we in hoofdstuk 7 een schema toe.
Dit schema kan de gemeente Arnhem helpen om de vertaalslag te maken van de werkzame elementen voor het tegengaan van generatiearmoede, naar de dagelijkse praktijk en leefwereld van mensen. In de bijlage vertalen we de aanpak in (voorbeelden) van mogelijke acties in de verschillende domeinen (onderwijs, werk & inkomen, sport, cultuur, fysiek, veilig en energie). Bij het uitwerken van een dergelijke aanpak is het belangrijk om te beseffen dat de gemeente verschillende rollen heeft en kan vervullen. De gemeente is zowel regisseur (beleidsontwikkeling, samenwerking met partners, agenderen van het thema) als opsteller van lokale regelgeving, uitvoerder (rondom bijvoorbeeld werk & inkomen) en opdrachtgever / financier (van organisaties in bijvoorbeeld het sociaal domein als Goed Geregeld Arnhem, Sociale Wijkteams Arnhem). In alle rollen kan de gemeente bijdragen aan de aanpak van kinderarmoede.

<u>Om te komen tot integraal beleid is het op stedelijk en wijkniveau van belang:</u>

- Te inventariseren welke partijen/organisaties vanuit verschillende domeinen betrokken zijn bij de ontwikkeling van kinderen. Kijk hierbij in ieder geval naar onderwijs, kinderopvang, jeugdhulp, gezondheid/jeugdgezondheidszorg, Wmo en werk & inkomen, fysiek, veiligheid en naar de personen en organisaties die zich (in de wijk) inzetten binnen het brede sociaal domein, waaronder de teams Leefomgeving, de wijkteams, Stichting Leergeld, welzijnsorganisaties, jeugd en jongerenwerk, sport en cultuur (instellingen en fondsen), en (andere) belangrijke sleutelfiguren in de wijk, bijvoorbeeld in buurthuizen of sportclubs.
- Te zorgen dat de betrokken partijen/organisaties en ook de beleidsmedewerkers van de gemeente op de verschillende domeinen zich bewust zijn van de factoren die een rol spelen bij kinderarmoede (als gevolgen van kinderarmoede, en als factoren die kinderarmoede in stand houden), en dat het duurzaam bestrijden van kinderarmoede om een brede inzet vraagt.
- Om een gezamenlijke visie en daarbij passende lange termijn doelen op te stellen. Dat geldt zowel op stedelijk niveau voor de visie op kinderarmoede en gezamenlijke doelstelling als op wijkniveau vanuit de bredere problematiek van een wijk, waarbij ook aandacht is voor specifieke groepen kinderen, waaronder kinderen in armoede. Het is van belang om een gedeeld beeld te hebben over wat er in de wijk goed en minder goed gaat, wat er in de nabije toekomst moet gebeuren, en wat dit op lange termijn moet opleveren. Bestuurders, strategen, uitvoerders en bewoners moeten de probleemdiagnose en gekozen oplossingsrichtingen herkennen én erkennen (Uyterlinde & Gastkemper, 2018). In dit geval wil dat zeggen dat het begint bij het als 'wicked problem' benoemen van kinderarmoede.
- Te zorgen voor voldoende ruimte voor flexibiliteit in de (continue) vertaalslag van visie naar maatregelen en uitvoeringsplannen. Nieuwe kennis en inzichten of externe factoren kunnen het nodig maken om maatregelen en uitvoeringsplannen aan te passen, of om doelen en ambities bij te stellen. Zorg bovendien dat budgetten flexibel toe te wijzen zijn (Binkhorst, 2021; Uyterlinde & Gastkemper, 2018).

- Ervoor zorg te dragen dat de doelstellingen van het beleid concreet of SMART geformuleerd zijn. Maar houd er ook rekening mee dat het om een complexe opgave gaat, waarbij effecten van maatregelen en uitvoeringsplannen niet eenduidig vast te stellen zijn en waarbij een veelheid aan factoren een rol spelen, die bovendien op elkaar inwerken. Bij een complexe opgave als het duurzaam bestrijden van kinderarmoede past daarom de rol van een samenwerkende of netwerkende overheid 'network governance' – waarbij er continu sprake is van adaptie en bijsturing – en het bijbehorende sturingsmodel (zie ook: van der Steen et al., 2018).
- Stel stedelijk en in de wijken een kinderraad of jongerenraad is, als die er nog niet is, om jongeren te betrekken bij het beleid in de wijk, waaronder op gebied van kinderarmoede. Of overweeg de inzet van andere methoden om de doelgroep (kinderen en ouders in armoede) te betrekken bij het vormgeven van beleid om kinderarmoede duurzaam te bestrijden. Hierbij kan ook gedacht worden aan ervaringsdeskundigen bijvoorbeeld.
- Zorg voor (basis)kennis bij alle professionals over kinderarmoede en wat dit betekent voor kinderen en ouders (de invloed die geldgebrek kan hebben voor de kinderen en hun ouders). Deze kennis en inzichten kunnen zij vervolgens meenemen in de 'vertaalslag' naar hun werkzaamheden binnen het 'eigen' domein.

Uiteraard is het beleid belangrijk, want hierlangs wordt gewerkt in de praktijk. Daarnaast zo blijkt uit dit onderzoek duidelijk is een sterke sociale basis in de gemeente, waarbij goed contact is met kinderen en gezinnen in de gemeenten onmisbaar. Dat helpt om armoede tijdig te signaleren.

Vervolgens gaat het om het begeleiden van mensen in armoede, welke vorm dan ook, naar passende hulp. Dat vraagt samenwerking binnen en tussen domeinen. Op diverse ondersteuningsgebieden zijn interventies ontwikkeld, echter een compleet antiarmoede programma waarvan ook (langdurige) effecten op armoede zijn aangetoond, hebben we niet kunnen vinden. Voor een overzicht van de specifieke interventies verwijzen we graag door naar het Armoededossier van Movisie en de databanken effectieve interventies (Nederlands Jeugd Instituut, Movisie, Loketgezondleven).

De samenhang tussen interventies op verschillende ondersteuningsgebieden, te weten het privédomein, domein van werk en inkomen, ruimtelijk domein en sociaal domein, is van groot belang. Juist **de interactie tussen deze domeinen** maakt een aanpak of strategie krachtiger (Visser, 2019). Die samenwerking tussen domeinen ontstaat meestal niet vanzelf en de gemeente kan bijdragen aan het organiseren van de gewenste samenwerking. De gemeente kan zorgen dat de randvoorwaarden voor samenwerking aanwezig zijn, om zo het integrale werken langs de werkzame mechanismen te stimuleren en bevorderen (Udo et al., 2019). De werkzame elementen hierbij zijn:

- Stel als gemeente een projectleider aan, die het geheel blijft overzien en het projectmanagement op inhoud en samenwerking verzorgt (Binkhorst, 2021; Uyterlinde & Gastkemper, 2018).
- Besteed continu aandacht aan het bestuurlijk draagvlak van de integrale aanpak van kinderarmoede, zowel binnen de gemeente als bij samenwerkingspartijen (strategisch niveau) (Binkhorst, 2021).
- Stel een gezamenlijke visie (dus met alle betrokkenen samen) op de samenwerking op, op zowel strategisch als uitvoerend niveau. Maak (onderling) duidelijke afspraken over werkwijze en taakverdeling (Beerepoot et al., 2021). Ga hierbij ook concreet in op informatieuitwisseling op casusniveau, mede in het kader van privacy; maak hier (werk)afspraken over (Udo et al., 2019). Benoem ook de verschillende 'vormen van regie' (casusregie, procesregie en beleidsregie) en stel met elkaar vast welke rollen, taken competenties daarbij horen (Binkhorst, 2021).
- Faciliteer ontmoeting en uitwisseling (van kennis en expertise) tussen professionals, bijvoorbeeld door middel van gezamenlijke bijeenkomsten, netwerkbijeenkomsten, themabijeenkomsten, heidagen, gezamenlijke trainingen, het (incidenteel) aanschuiven bij overleggen van elkaars organisatie en (andere) overlegstructuren. Ook gezamenlijke huisvesting kan de samenwerking bevorderen; dit draagt bij aan een effectievere

communicatie, het opbouwen van een werkrelatie en het kennen van elkaars expertise. Zorg daarnaast dat de professionals tijd hebben om samen te werken (Binkhorst, 2021; Udo et al., 2019).
- Besteed in het wervingsbeleid van (sociaal) professionals aandacht aan de affiniteit, motivatie en competenties ten aanzien van domeinoverstijgende samenwerking (Binkhorst, 2021).
- Zorg dat de ervaringen van professionals in de uitvoering worden meegenomen bij het verder ontwikkelen en evalueren van een integrale aanpak; zorg dat er ruimte is voor reflectie op de eigen werkpraktijk (Binkhorst, 2021).
- Zorg dat er een goede sociale kaart voor de wijk is die inzicht geeft in de voorzieningen, interventies en netwerken in de wijk. Zorg dat de professionals uit de verschillende domeinen op de hoogte zijn van de sociale kaart.

Voor gezinnen die hulp zoeken of in hulp zitten is de bejegening cruciaal. Dit wordt sterk bepaald door het perspectief, schuldperspectief of ongelukperspectief, van waaruit gedacht en gehandeld wordt. Dit betekent dat er zicht moet zijn op wie vanuit welk perspectief werkt opdat hierin de balans bewaakt kan worden. De doelgroep betrekken, vaak gedaan middels inzet van ervaringsdeskundigen, kan helpend zijn hierbij.
Naast goede coördinatie om van de interventies op de verschillende domeinen en vanuit de verschillende perspectieven op maat voor gezinnen tot een effectieve aanpak te komen, is er ook nog steeds meer onderzoek nodig naar de effecten van gezamenlijke inzet van interventies bij de verschillende vormen van armoede.

Zoals gezegd is er rond kinderarmoede ook sprake van stigmatisering en discriminatie. Dat is een overstijgend probleem dat we breed in de maatschappij terug zien. Het maakt echter dat de negatieve spiraal waarin mensen die kampen met armoede lastig te doorbreken valt. Bewustwording hiervan binnen gemeenten en instellingen is een eerste stap om hierin een doorbraak te realiseren. Vervolgens kan er gewerkt worden aan professionalisering en daarmee het tegen gaan van stigmatisering en discriminatie in praktijk en beleid.

Naast bovengenoemde zaken, speelt uiteraard ook de toegankelijkheid van het aanbod en daarmee het bereik van de doelgroep een rol in de mate van te behalen effecten in het aanpakken van kinderarmoede. Indien aan de hand van bovenstaande werkzame elementen bij het maken van integraal beleid en organiseren van samenwerking wordt gewerkt, is de verwachting dat de toegankelijkheid en daarmee het bereik zal toenemen.

Als gemeente ben je verantwoordelijk voor het sociaal domein waaronder jeugdhulp, inclusief opvoedondersteuning en preventie. Sturen op kwaliteit wil zeggen: doe je als gemeente de goede dingen en doe je de dingen goed? En: wat levert het op voor de jeugdigen en hun ouders in je gemeente? Het Kwaliteitskompas is een instrument voor gemeenten die samen met hun partners willen sturen op de resultaten voor jeugdigen. Het **Kwaliteitskompas** is ontwikkeld door het Nederlands Jeugdinstituut. Doel: de kwaliteitscyclus van de gemeente en haar partners op gang brengen. Het instrument is goed toe te spitsen op het effectief bestrijden van kinderarmoede, waardoor er systematisch gewerkt kan worden aan steeds meer de goede interventies inzetten en die ook kwalitatief steeds beter (lees ook meer integraal) uitvoeren. Dit model helpt tevens in het ordenen van alle bovengenoemde interventies, aanpakken, randvoorwaarden en zaken omtrent integraal werken (zie voor een eerste aanzet tot gebruiken van het kwaliteitskompas om kinderarmoede te bestrijden bijlage 1).

7 Schema's kinderarmoede

In dit rapport zijn de vragen vanuit de gemeente Arnhem zo goed mogelijk beantwoord vanuit de literatuur. De vraag is op welke wijze de kennis vertaald kan worden naar de verschillende domeinen. Wat vooral naar voren komt uit de literatuur is dat exact hetgeen je doet vanuit de verschillende domeinen helemaal niet zo belangrijk is. Het gaat er vooral om dat er vanuit een gezamenlijk ontwikkelde en gedragen visie rond kinderarmoede systematisch en integraal gewerkt wordt langs de lijn van de gevonden werkzame elementen.

Om voor de gemeente Arnhem volgende stappen te zetten hebben we een compact schema gemaakt waarin voor generatiearmoede een vertaling is gemaakt van hoe je dit zowel integraal als per domein zou kunnen aanpakken. Dit blijft natuurlijk een schema op hoofdlijnen, maar wat hopelijk aanknopingspunten biedt per domein om verder aan de slag te gaan. Voor migratie en situationele armoede is er ook een schema gemaakt. Hier gaat het echter veelal om integraal beleid en daarbij is een uitwerking naar leefdomeinen niet passend, wel worden enkele voorbeelden gegeven van een mogelijke uitwerking voor deze vormen van armoede. De schema's zijn bijgevoegd in bijlage 2.

Literatuur

Ackerman, B.P., Brown, E.D. & Izard, C.E. (2004). The Relations Between Persistent Poverty and Contextual Risk and Children's Behavior in Elementary School. *Developmental Psychology, 40*(3), 367377.

Andriessen, I., Van Rooijen, M., Day, M., Van den Berg, A., Mienis, E., Verweij, N. (2021). *Ongelijke kansen op de stage markt. Onderzoek naar objectief vastgestelde en ervaren stagediscriminatie in het mbo in Utrecht.* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Andriessen, I., Nievers, E., &Dagevos, J. (2012). *Op achterstand: discriminatie van nietwesterse migranten op de arbeidsmarkt.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Andriessen, S., Stavenuiter, M., & Sikkema, M. (2021). *Uitkeringsgerechtigden met een migratieachtergrond en werk. Inspiratiegids voor professionals om het goede verschil te maken bij arbeidstoeleiding.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Arthurson, K. (2012). *Social mix and the city: Challenging the mixed communities consensus in housing and urban planning policies.* CSIRO publishing.

Aspinwall, L. G., & Taylor, S. E. (1997). A stitch in time: selfregulation and proactive coping. *Psychological bulletin, 121*(3), 417.

Atlas voor Gemeenten (2020). *De coronacrisis en de arbeidsmarktpositie van mensen met een migratieachtergrond.* Amsterdam: Atlas voor Gemeenten.

Badou, M., & Day, M. (2021). *Kansengelijkheid in het onderwijs. Verkennend onderzoek naar factoren die samenhangen met onderwijs(on)gelijkheid (wordt binnenkort gepubliceerd).* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Bailey, N., Besemer, K., Bramley, G., & Livingston, M. (2015). How neighbourhood social mix shapes access to resources from social networks and from services. *Housing Studies, 30*(2), 295314.

Bartelds, A.J. (2001). Het socialecompetentiemodel en de kinder en jeugdpsychotherapie. Ontstaan, betekenis, standvanzaken, toekomst. *Kinder en Jeugdpsychotherapie, 28*(2).

Bastagli, F. (2008). *The design, implementation and impact of conditional cash transfers targeted on the poor: An evaluation of Brazil's Bolsa Família* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (University of London)).

Beerepoot, R., Heuzels, L., Bunt, S. & Mak, J. (2021). *Vervolgevaluatie bestuurlijke afspraken kinderarmoede.* Enschede: I&O Research.

Bellaart, H., Achahchah, J., & Badou, M. (2019). *Duurzame bruggen bouwen. Onderzoek naar de lokale samenwerking tussen lokale migrantenorganisaties en formele instellingen.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Bellaart, H., Hamdi, A., Day, M., & Achahchah, J. (2018). *Wijkteams voor álle doelgroepen effectief. Een diversiteitskader met praktische tips.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Berlin, G. & Sum, A. (1988). *Toward a More Perfect Union: Basic Skills, Poor Families, and Our Economic Future (Occasional Paper 3).* New York: Ford Foundation.

Bijker, R.A., Haartsen, T. & Strijker, D. (2013). Migration to lesspopular rural areas in the Netherlands: exploring the motivations. *Journal of Rural Studies, 28,* 490498.

Binkhorst, J. (2021). *Lokaal & integraal werken aan participatie. Belangrijkste bevindingen en conclusies.* Utrecht: Hogeschool Utrecht.

Bird, K. (2013). The intergenerational transmission of poverty: An overview. *Chronic poverty,* 6084.

Bitler, M. P., & Karoly, L. A. (2015). Intended and unintended effects of the war on poverty: *What research tells us and implications for policy. Journal of Policy Analysis and Management, 34*(3), 639696.

Blair, C. & Cybele Raver, C. (2016). Poverty, Stress, and Brain Development: New Directions for Prevention and Intervention. *Academic Pediatrics, 16*(3 Suppl), S30S36.

Bol, T. (2020). *Sociale ongelijkheid in thuisscholing tijdens de coronacrisis.* Geraadpleegd via www.thijsbol.com.

Boyce, W.T., Sokolowski, M.B. & Robinson, G,E. (2012). Toward a new biology of social adversity. *PNAS, 109,* 17143–17148.

Buckingham, J., Wheldall, K. & BeamanWheldall, R. (2013). Why Poor Children are More Likely to Become Poor Readers: The School Years. *Australian Journal of Education, 57,* 190213.

Bussink, H., Ter Weel, B. Klinker, I. (2021). *De impact van de coronapandemie op de arbeidsmarktpositie van werkende jongeren.* Amsterdam: SEO economisch onderzoek.

Center on the Developing Child Harvard University (2011). *Building the Brain's "Air Traffic Control" System: How Early Experiences Shape the Development of Executive Function.* Geraadpleegd via https://46y5eh11fhgw3ve3ytpwxt9r-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2011/05/How-Early-Experiences-Shape-the-Development-of-Executive-Function.pdf

CBS & SCP (2020). *Emancipatiemonitor 2020.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek en Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2021). *Eenoudergezinnen naar persoonskenmerken; jongeren (0 tot 25 jaar).* Geraadpleegd via https://idemrotterdam.nl/wp-content/uploads/2016/12/Feitenkaart-armoede-en-schulden-in-Rotterdam-webversie.pdf

CBS (2020). *Werkloosheid naar migratieachtergrond.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2019). *Armoede en sociale uitsluiting.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2018). *Armoede en sociale uitsluiting.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2004). *Equivalentiefactoren 1995–2000.* Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Cloney, D., Cleveland, G., Hattie, J., & Tayler, C. (2016). Variations in the availability and quality of early childhood education and care by socioeconomic status of neighborhoods. *Early Education and Development, 27*(3), 384401.

Conger, R.D. & Conger, K.J. (2002). Resilience in Midwestern Families: Selected Findings from the First Decade of a Prospective, Longitudinal Study. *Journal of Marriage and Family, 64*(2), 361373.

De Graeve, P. J., Fournier, F., Decoster, D. P., Pannecoucke, I., Lahaye, W., & Van Rossem, R. (2017). *Onderzoek naar stedelijk armoedebeleid.* Brussel: Dienst Armoede Bestrijdingsbeleid en Stedelijke Samenhang.

De Haan, J., Baay, P., & Yerkes, M. (2015). Positief en negatief sociaal kapitaal van mbojongeren: sociale ongelijkheid naar opleidingsniveau?. *Sociologie, 11*(3), 424448.

De Vuijst, E., van Ham, M., & Kleinhans, R. (2015). The moderating effect of higher education on intergenerational spatial inequality. *IZA Discussion Paper No. 9557.*

Den Breejen, E. (2016). Aanpak armoede meer dan alleen oplossen schulden. *Sociaal Bestek, 78,* 6061.

Del Boca, D. (2015). *The impact of child care costs and availability on mothers' labor supply* (No. 15/04). Herman Deleeck Centre for Social Policy, University of Antwerp.

Dierckx, D., & De Boyser, K. (2005). Antwoorden van de overheid: verantwoord armoedebeleid?. *In Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2005.*

Dierckx, D. (2007). Tussen armoedebeleid en beleidsarmoede. *Een retrospectieve en interventiegerichte analyse van de Vlaamse beleidspraktijk.* Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Distelbrink, M., & Pels, T. (2016). *Wijkteams jeugd: omgaan met (etnische) diversiteit.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Distelbrink, M., & Ponzoni, E. (2012). *Beter samenwerken rond alleenstaande moeders.* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Drake, A.J., Liu, L. (2010). Intergenerational transmission of programmed effects. Public health consequences. *Trends in Endocrinology & Metabolism, 21,* 206213.

Duiella, M., & Turrini, A. (2014). Poverty developments in the EU after the crisis: a look at main drivers. *ECFIN Economic Brief, 31,* 110.

Elffers, L. (2020). *Onderwijs als grote gelijkmaker.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Elffers. L. (2018). *De bijlesgeneratie.* Opkomst van de onderwijscompetitie. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. (2020). *Learning inequality during the COVID19 pandemie.* Oxford: Oxford University.

Felten, H., Cadat, M., Razenberg, I., & Visser, A. (2019). *Arbeidsmarktdiscriminatie aanpakken: 'naming & faming' en andere maatregelen voor gemeenten.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving

Foulkes, M., & Newbold, K. B. (2008). Poverty catchments: Migration, residential mobility, and population turnover in impoverished rural Illinois communities. *Rural Sociology, 73*(3), 440462.

Garssen, J., & Harmsen, C. (2005). *Tienermoeders vaak langdurig alleenstaand.* Geraadpleegd via https://www.cbs.nl/nlnl/nieuws/2005/38/tienermoedersvaaklangdurigalleenstaand

Gielen, A., & Dahl, G. B. (2018). WAOhervorming jaren negentig heeft ook intergenerationeel effect. *EconomischStatistische Berichten, 103*(4759), 126129.

Goderis, B., van Hulst, B., Schut, J. M. W., & Ras, M. (2018). De SCPmethode voor het meten van armoede.

Guiaux, M., Roest, A. & Iedema, J. (2011). *Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hedman, L., Manley, D., Van Ham, M., & Östh, J. (2015). Cumulative exposure to disadvantage and the intergenerational transmission of neighbourhood effects. *Journal of Economic Geography, 15*(1), 195215.

Hernandez, D. J. (2011). Double jeopardy: How thirdgrade reading skills and poverty influence high school graduation. *Annie E. Casey Foundation.*

Hoff, S. (2017). *Armoede onder kinderen: een probleemschets.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Huijnk, W. (2020). *Werk in ontwikkeling? Veranderingen in de arbeidsmarktpositie van mensen met een nietwesterse migratieachtergrond.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hujo, K, & Gaia, E. (2011). Social policy and poverty: An introduction. *International Journal of Social Welfare, 20.* 230239.

I&O (2021). *Zo ouder, zo kind?. Onderzoek over geldzaken onder jongeren en hun ouders.* Amsterdam: I&O Research.

Idem (2016). *Feitenkaart armoede en schulden in Rotterdam.* Geraadpleegd via https://idemrotterdam.nl/wpcontent/uploads/2016/12/FeitenkaartarmoedeenschuldeninRotterdamwebversie.pdf

Ince, D., van Yperen, T. & Valkestijn, M. (2018). Top tien beschermende factoren. Voor een positieve ontwikkeling van jeugdigen. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Jantje Beton (2019). *Onderzoeken buitenspelen 2019.* Amsterdam: Kantar Public.

Jongen, E., Muns, S, & Thijs, C. (2020). *Kansrijk integratiebeleid op de arbeidsmarkt: Beleidsopties voor het verbeteren van de arbeidsmarktuitkomsten van personen met een migratieachtergrond.* Den Haag: CPB, Centraal Planbureau/SCP.

Jonkman, H., Brock, A., Day, M., & Yassine, D. (2021). *Gelijke kansen in het onderwijs. Programmeringsstudie voor de regio Maassluis, Schiedam en Vlaardingen.* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Kalthoff, H. (2020). *Opgroeien en opvoeden in armoede. 3e herziene versie.* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Kim, P., Evans, G., Angstadt, M., Shaun Ho, S., Sripada, S., Swain, J. & Luan Pan, K. (2013). Effects of childhood poverty and chronic stress on emotion regulatory brain function in adulthood. *PNAS, 110,* 1844218447.

Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping.* Springer publishing company.

Ledoux, G. (2021). *Wat zijn onderwijsachterstanden?* Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek: Den Haag.

Leseman, P., & Veen, A. (2016). *Ontwikkeling van kinderen en relatie met kwaliteit van voorschoolse instellingen. Resultaten uit het PreCool cohortonderzoek.* Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Letki, N., & Mieriņa, I. (2015). Getting support in polarized societies: Income, social networks, and socioeconomic context. *Social Science Research, 49,* 217233.

Luijben, G., Den Hertog, F., Van der Lucht, F. (2019). *Armoede, chronische stress en gezondheid in de gemeente.* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E. & Zhao, J. (2013). Poverty Impedes Cognitive Function. *Science, 341,* 976980.

McCoy, E. & Cole, J. (2011). *A Snapshot of Local Support for Literacy: 2010 survey.* London: National Literacy Trust.

Mesman, J. (2010). *Oud geleerd, jong gedaan: Investeren in ouders bevordert onderwijskansen van kinderen.* Utrecht: Sardes.

Milbourne, P., & Webb, B. (2017). Rural poverty and wellbeing: material and sociocultural disconnections. In *Handbook of Community WellBeing Research* (pp. 473486). Springer, Dordrecht.

https://vng.nl/nieuws/gemeenten-zetten-stappen-bij-aanpak-armoede-onder-kinderen

Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). *Schaarste. Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen.* Amsterdam: Maven Publishing.

Nederlands Jeugdinstituut, Nationale Jeugdraad, Number Five Foundation, Vereniging Nederlandse Gemeenten en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2021). *Handreiking duurzame jongerenparticipatie. Op weg naar een structurele dialoog tussen besluitvormers en jongeren.* Geraadpleegd via https://www.nji.nl/system/files/202104/NJiHandreikingduurzamejongerenparticipatie.pdf

Nederlands Jeugdinstituut (2021). *Cijfers eenoudergezinnen.* Geraadpleegd via https://www.nji.nl/cijfers/eenoudergezinnen

Noble, K. & Sowell, E. (2015). Family income, parental education and brain structure in children and adolescents. *Nature Neuroscience, 18,* 773778.

Odekerken, M.W.A., Sarti, A., Blokland, L. & Sondeijker, F. (2020). *Armoede en schulden: op weg naar een integrale aanpak. Verkennend praktijkgericht onderzoek naar de gevolgen voor kinderen/gezinnen en de rol van jeugdprofessionals in de ondersteuning.* Utrecht: VerweyJonker Instituut/Hogeschool Utrecht, Lectoraat Jeugd.

Papanastasiou, S., Papatheodorou, C., & Petmesidou, M. (2016). Child poverty and intergenerational poverty transmission in the EU: What is the impact of social protection, policies and institutions?. *Child poverty, youth (un) employment and social inclusion, CROP International poverty studies, 1,* 6789.

Partridge, M. D., & Rickman, D. S. (2008). Distance from urban agglomeration economies and rural poverty. *Journal of Regional Science, 48*(2), 285310.

Payne, R. K. (2005). *A framework for understanding poverty.* Highlands, TX: aha! Process, Inc.

Pijpers, F., Vanneste, Y. & Feron, F. (2019). *Stress bij kinderen: hoe houden we het gezond? Stress bezien vanuit de Jeugdgezondheidzorg.* Utrecht: Nederlands Centrum Jeugdgezondheid.

Posthumus, H., Bakker, B., Van der Laan, J., De Mooij, M., Scholtus, S., Tepic, M., Van den Tillaart, J., & De Vette, N. (2016). *Herziening gewichtenregeling primair onderwijsFase 1.* Den Haag: CBS.

Prevoo, M.J.L. & TamisLeMonda, C.S. (2018). Opvoeding en globalisering in westerse landen: Verklaringen voor verschillen in ouderkindinteracties. *Kind en Adolescent, 39*(2), 113126.

Razenberg, I., Kahmann, M., & De Gruijter, M. (2018). *'Mind the gap'. Barrières en mogelijkheden voor de arbeidsparticipatie van vluchtelingenvrouwen.* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Richardson, D. & Bradshaw, J. (2012). *Familyoriented antipoverty policies in developed countries.* New York: United Nations.

RiksenWalraven, J. M. A. (1994). Instapje: ontwikkeling en evaluatie van een thuisstimuleringsprogramma voor Surinaamse opvoeders met een kind van één jaar. *Ministery of Public Health, Welfare and Sport.*

Rogers, D., Darcy, M., & Arthurson, K. (2017). Researching territorial stigma with social housing tenants: Tenantled digital media production about people and place. In *Negative Neighbourhood Reputation and Place Attachment* (pp. 178193). Routledge.

Roseboom, T. (2018). *De eerste 1000 dagen. Het fundamentele belang van een goed begin vanuit biologisch, medisch en maatschappelijk perspectief.* Utrecht: de Tijdstroom.

Sarti, A. (2017). *Child participation in a context of poverty in a wealthy Western nation: Understanding and enhancing children's lives and wellbeing.* Geraadpleegd via https://research.vu.nl/en/publications/childparticipationinacontextofpovertyinawealthywestern

Shoghi, A., Willersdorf, E., Braganza, L. & McDonald, M. (2013). *Let's Read Literature Review.* Victoria: The Royal Children's Hospital Centre for Community Child Health, Murdoch Childrens Research Institute.

Shonkoff, J.P., Richter, L., van der Gaag, J. & Bhutta, Z.A. (2012). An Integrated Scientific Framework for Child Survival and Early Childhood Development. *Pediatrics, 129*(2), 460472.

Sociaal Planbureau Groningen, Trendbureau Drenthe & RUG (2019), *Armoede van generatie op generatie in de Veenkoloniën.*

Stafford, B., & Roberts, S. (2009). *The impact of financial incentives in welfare systems on family structure (No. 569).* Department for Work and Pensions.

Start Foundation (2021). *Open hiring werkt!.* Eindhoven: Start Foundation.

Stavenuiter, M. (2017). *Een inclusieve maatwerkaanpak armoede en schulden. Tips voor wijkteams en gemeenten.* Utrecht: Kennisplatform & Samenleving.

Stenberg, S. Å. (2000). Inheritance of welfare recipiency: an intergenerational study of social assistance recipiency in postwar Sweden. *Journal of Marriage and Family, 62*(1), 228239.

Suryahadi, A., & Sumarto, S. (2010). 2. The Impact of the Economic Crisis on Consumption Expenditures and Poverty Incidence. In *Poverty and Social Protection in Indonesia* (pp. 1735). ISEAS Publishing.

Swart, L., van den Berge, W., & Visser, D. (2019). *De waarde van eindtoetsen in het primair onderwijs. Policy brief.* Centraal Planbureau: Den Haag.

Teut, M., Roesner, E. J., Ortiz, M., Reese, F., Binting, S., Roll, S., Fischer, H. F., Michalsen, A., Willich, S.N., & Brinkhaus, B. (2013). Mindful walking in psychologically distressed individuals: a randomized controlled trial. *EvidenceBased Complementary and Alternative Medicine.* https://doi.org/10.1155/2013/489856

Thijssen, L., B. Lancee en M. Coenders (2019). *Etnische discriminatie op de Nederlandse arbeidsmarkt. In: Mens en Maatschappij,* jg. 94, nr. 2, p. 141176.

Tierolf, B., Steketee, M., Gilsing, R., & Bellaart, H. (2017). *Leefomstandigheden van kinderen met een migratieachtergrond.* Feiten en cijfers. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Traag, T. (2016). *Met dezelfde citoscore een andere schoolloopbaan.* Geraadpleegd via https://www.cbs.nl/nlnl/longread/statistischetrends/2021/deschooladviezeningroep8verschillentussengroepenleerlingen?onepage=true

Udo, N., Sondeijker, F., Janssen, E., Beckers, M. & Weghorst, M. (2019). *De Sterkste Schakels. Wat werkt in de samenwerking tussen jeugdgezondheidszorg, wijkteams en onderwijs?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut/ Nederlands Centrum Jeugdgezondheid/VerweyJonker Instituut.

Uyterlinde, M. & Gastkemper, N. (2018). *Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing.* Den Haag: Platform31.

Van den Enden, T., De WinterKoçak, S. Booijink, M., & De Gruijter, M. (2018). *Wat werkt bij de bevordering van arbeidsparticipatie van statushouders?.* Utrecht: Movisie.

Van der Klein, M., Badou, M., Stoutjesdijk, F., & Wilderink, L. (2019). *'Ik voel mij minder alleen en mijn kinderen kunnen nu meedoen'. Evaluatie van 'Opgroeien in armoede'.* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Van der Laan, J. J., & van Geuns, R. C. (2017). Hoe te bevorderen dat uitkeringsgerechtigden in een schuldregeling gaan werken? uit de schulden, aan het werk? *Tijdschrift voor Schuldsanering, 2017*(02), 1619.

Van der Steen, M., Faber, A., Frankowski, A. & Norbruis, F. (2018). *Opgavegericht evalueren. Beleidsevaluatie voor systeemverandering.* Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

Van der Veen, I. (2003). *Jonge risicoleerlingen.* Amsterdam: SCOKohnstamm Instituut.

Van Esch, W., Petit, R., Neuvel, J., Karsten, S. (2011). *Sociaal kapitaal in het mbo: slagboom of hefboom? Onderzoek onder mbo'ers en docenten.* Den Bosch/Utrecht: EcBo Expertisecentrum Beroepsonderwijs

Van Ham, M., Hedman, L., Manley, D., Coulter, R., & Östh, J. (2014). Intergenerational transmission of neighbourhood poverty: an analysis of neighbourhood histories of individuals. *Transactions of the Institute of British Geographers, 39*(3), 402417.

Van Ham, M., & Clark, W. A. (2009). Neighbourhood mobility in context: household moves and changing neighbourhoods in the Netherlands. *Environment and planning A, 41*(6), 14421459.

Van Hulst, B. & Hoff, S. (2019a). Armoede met en zonder migratieachtergrond. In: Armoede in kaart: 2019. Geraadpleegd via https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/armenmetenzondermigratieachtergrond/

Van Hulst, B. & Hoff, S. (2019b). Theoretische benaderingen van armoede. In: *Armoede in kaart: 2019*. Geraadpleegd via https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/theoretischebenaderingenvanarmoede/

Van Rooijen, M., & Reches, L. (2021). *Hoe kunnen we vmboleerlingen ondersteunen om een onderbouwde studiekeuze te maken?* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Van Rooijen, M., De WinterKoçak, S., Sondeijker, F., Van der Hoff, M. (2019). *Programmeringsonderzoek vmbostudiekeuzes en mboarbeidsmarkt voor jongeren met een migratieachtergrond.* Utrecht: VerweyJonker Instituut.

Van Tuijl, C., & Siebes, R. (2006). *Het rendement van Opstap in de basisschoolperiode.* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Van Tuijl, C. (2002). Opstap Opnieuw bij Turkse en Marokkaanse gezinnen: werkt het?. *Kind en adolescent, 23*(2), 7174.

Vartanian, T. P., Walker Buck, P., & Gleason, P. (2007). Intergenerational neighborhoodtype mobility: examining differences between blacks and whites. *Housing Studies, 22*(5), 833856.

Visser, A., & Felten, H. (2018). *Discriminatie in werving en selectie aanpakken: wat werkt?. Zes typen aanpakken onder de loep.* Utrecht: Movisie.

Visser, S. (2019). *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek.* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Vijlbrief, A. & van Mourik, K. (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden.* Utrecht: Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken.

Vranken, J. (2014). *Theoretische raamwerken voor de studie van armoede en hun ontwikkelingen* (Vol. VLASStudies 13). Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Waslander, S., & Hooge, E. (2015). *Nieuwe Toetreders in het Onderwijs: Voorstudie op basis van wetenschappelijk onderzoek.* TIAS School for Business and Society. Geraadpleegd op 3 December 2021, van https://www.tias.edu/docs/defaultsource/Kennisartikelen/nieuwetoetrederswaslanderhooge2015.pdf?sfvrsn=0

Wiersma, M. & Van der Kooi, C. (2017). *Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede.* Den Haag: Kinderombudsman.

Wolf, S., Aber, J. L., & Morris, P. A. (2013). Understanding Impact Variation in Family Rewards: The Role of Schools and Neighborhoods on a Conditional Cash Transfer Program. *Society for Research on Educational Effectiveness.*

Bijlage 1: Uitwerking kwaliteitskompas rond aanpak kinderarmoede

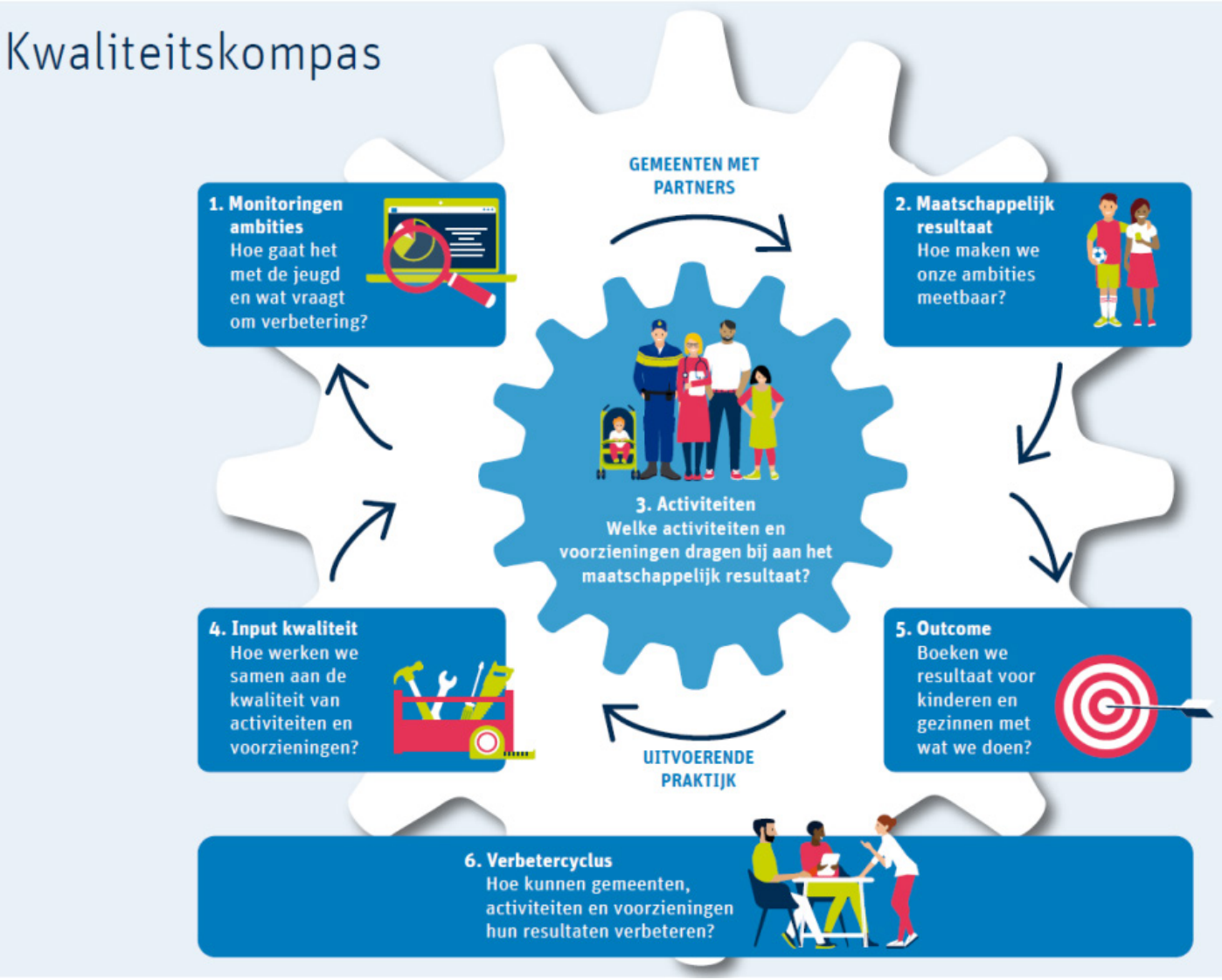

Je kunt het kompas blok voor blok doorlopen, maar ook prima gebruiken om aan de slag te gaan met een specifiek onderdeel van het Kwaliteitskompas. De blokken 1, 2, 3 en 6 gaan over het speelveld van de gemeente: het in samenspraak met maatschappelijke partners bepalen van beleidsambities, maatschappelijke resultaten en de passende beleidsaanpak. De blokken 3, 4, 5, 6 zijn het speelveld van de professionele organisaties en gaat over de inspanningen die zij leveren om hun outcome, dus dat deel waar zij invloed op hebben, te verbeteren. Door beide speelvelden samen te brengen, ontstaat een leerproces om samen te werken aan kwaliteitsverbetering, om 'samen lerend te doen wat werkt' en zo maatschappelijke resultaten te realiseren.

Aan de slag met de aanpak van kinderarmoede

Blok 1

In blok 1 van het kompas staat kennis over een vraagstuk of probleem centraal. In geval van kinderarmoede in Arnhem is de vraag in welke wijken of buurten welke vormen van kinderarmoede het meest voorkomen. Om hierachter te komen kan er gekeken worden naar cijfers die reeds voor handen zijn zoals ook benut in paragraaf 2.4 van dit rapport. Het is raadzaam die cijfers te toetsen aan de praktijk. Dit kun je doen door met de partners die actief zijn of zouden moeten zijn op het terrein van kinderarmoede om tafel te gaan. De cijfers te presenteren en te vragen of mensen de cijfers herkennen, wat ze ervan vinden en welke aanvullende informatie zij nog hebben vanuit hun dagelijkse praktijk. Werkende armen vind je bijvoorbeeld niet zo goed terug in de cijfers, maar de praktijkpartners kunnen deze groep wel degelijk in beeld hebben. Ook in gesprek gaan met burgers, ouders en kinderen, kan weer een aanvullend perspectief geven. Op deze wijze verrijk je dus je analyse. Bedenk hierbij niet alleen wat je wil weten, maar ook waarom je dingen wil weten. Naast de verschillende vormen van armoede en in welke wijken of buurten deze het meest voorkomen is in dit kader wellicht ook de mate van participatie van deze gezinnen interessant. Ook kan het interessant zijn om cijfers te vergelijken met cijfers van voorgaande jaren om bepaalde trends en ontwikkelingen te signaleren en met elkaar te kunnen duiden.
Door met elkaar te spreken over de cijfers en wat ze betekenen, kom je al snel ook op wat vinden we er van en wat zouden we graag willen veranderen. Bij het formuleren van ambities gaat het om de vraag welke problemen je samen met partners de komende tijd wil aanpakken, of welke sterke punten je wil versterken. Hiervoor gebruik je de opgehaalde inzichten uit de cijfers en de gesprekken die je hierover hebt gevoerd met inwoners, professionals en partners. Formuleer ambities positief, dus niet: "We willen dat minder kinderen in armoede opgroeien", maar "We willen dat meer kinderen zonder armoede opgroeien.". Het creëren van draagvlak, commitment en eigenaarschap voor de ambities kost tijd. Onderschat deze stap niet, want een gedragen ambitie is de basis voor toekomstige acties.

Blok 2

Vanuit de met elkaar gedragen ambities werk je vervolgens toe naar de maatschappelijke resultaten die je gezamenlijk wil bereiken. Wat is er concreet anders over een jaar of een aantal jaren?
Er zijn drie vormen van maatschappelijke resultaten die we bij gemeenten zien:

1. Inhoudelijke, maatschappelijke resultaten zoals 'x procent van de kinderen in armoede doet actief mee aan sport of x procent van de jongeren die opgroeit in wijk y behaalt een kwalificatie voor werk of vervolgopleiding'.
2. Procesresultaten zoals 'betere samenwerking tussen partners' of 'werken volgens 'één gezin, één plan, één regisseur'. Deze resultaten zijn doelen die niet direct betrekking hebben op de resultaten voor jeugd en opvoeders.
3. Andere resultaten zoals bijvoorbeeld 'een goed functionerend facturatie en declaratiesysteem'.

Voor de gemeente is het belangrijk om de focus te houden op de eerste categorie, dus de inhoudelijke maatschappelijke resultaten. De andere twee doelen

zijn belangrijke randvoorwaarden om te komen tot een passend aanbod, daar komen we later op terug (Blok 4).

Het is belangrijk om de maatschappelijke resultaten concreet en meetbaar te maken en gezamenlijk indicatoren te benoemen, waaraan je kunt zien of je op de goede weg bent. Door het bepalen van indicatoren kan je beter volgen of de inzet bijdraagt aan het behalen van het maatschappelijk resultaat. Als het gaat om het bestrijden van kinderarmoede, dat is dat veelal een kwestie van een lange adem. De maatschappelijke resultaten zoals bijvoorbeeld een toenemend % kinderen dat actief mee doet aan sport, of een startkwalificatie behaalt of het aantal gezinnen in een schuldhulpverleningstraject helpt om telkens stappen vooruit te blijven zetten met elkaar, teneinde die kinderarmoede duurzaam aan te pakken. Maak daarom ook tussentijds de balans op. En kijk samen wat nodig is om bij te sturen als je geen of te weinig vooruitgang ziet. Bedenk hierbij wel wat per indicator waar je naar kijkt een goede termijn is om ernaar te kijken. Het % behaalde startkwalificaties in een wijk of buurt kun je bijvoorbeeld per jaar bekijken, maar of meer kinderen actief meedoen aan sport dan kun je misschien wel halfjaarlijks bekijken en bespreken.

Blok 3

Als het maatschappelijk resultaat helder is geformuleerd, volgt blok 3 van het Kwaliteitskompas. Je bepaalt met elkaar welke activiteiten en voorzieningen nodig zijn om dit resultaat te behalen. Arnhem staat al lange tijd in de top 10 van gemeenten met veel kinderarmoede en kent dan ook een lange geschiedenis van beleid en veelheid van voorzieningen en interventies die in theorie bijdragen aan het bestrijden van kinderarmoede. Tegelijkertijd is het nog niet gelukt om uit die top 10 te zakken. Het is daarom raadzaam om te begin met een gedegen analyse van het huidige aanbod. Als hulpmiddel hierbij kan de preventiematrix [22] worden gebruikt, deze dient uiteraard aangepast te worden specifiek voor kinderarmoede dan.
Gebruik de maatschappelijke resultaten als kapstok bij het maken van de inventarisatie. Dit zorgt voor een gerichte inventarisatie. In een gezamenlijke sessie van gemeenten, professionals en inwoners worden praktijk en ervaringskennis bij elkaar gebracht over wat werkt bij de aanpak van een maatschappelijk resultaat. Onderstaande zes vragen kunnen helpen bij het maken van een overzicht van wat er is, wat dubbelop is en wat er ontbreekt.

1. Sluit het voorveld aan bij wat nodig is? Welk aanbod ontbreekt nog? Waar zitten de dubbelingen en wat lijkt weinig bij te dragen aan het beoogde resultaat? Waar moeten we mee stoppen en welk aanbod moeten we verder ontwikkelen?
2. Is het huidige aanbod divers genoeg? Is het bijvoorbeeld gericht op verschillende leeftijdsgroepen? Is er individueel en groepsaanbod? Is er aanbod voor verschillende doelen, problemen en risico en beschermende factoren?
3. Is het huidige aanbod samenhangend genoeg? Welke partners werken samen aan welk maatschappelijk resultaat, van preventieve naar intensieve zorg?
4. Is het aanbod preventief genoeg? Kan het jeugdveld veranderingen in werking stellen en 'het voorveld' zo versterken? Denk aan meer lichte hulp en ondersteuning door de lokale teams.
5. Zijn de randvoorwaarden op orde?
6. Wat draagt iedere speler bij aan de realisatie van het maatschappelijke resultaat? Is die meerwaarde van iedere speler voor iedereen duidelijk?

Vaak zijn interventies gericht op het aanpakken van problemen of risico's. We hebben in voorgaande hoofdstukken helder beschreven dat het versterken van beschermende factoren [23] zoals sociaal netwerk, bepaalde vaardigheden

22 https://www.nji.nl/system/files/202104/Legepreventiematrix.pdf

23 https://www.nji.nl/sites/default/files/202105/Toptienpositieveontwikkelingjeugd_0.pdf

en competenties en een gezonde leefomgeving ook heel belangrijk zijn in de aanpak van kinderarmoede. Zorg dus dat ook die terugkomen in het overzicht van activiteiten.

Blok 4

Voorzieningen in het brede sociaal domein zijn primair verantwoordelijk voor de kwaliteit van hun aanbod, of het nu gaat om preventief aanbod of meer gespecialiseerde hulp. Goede kwaliteit van het aanbod draagt bij aan het behalen van betere resultaten. De primaire verantwoordelijkheid voor goede kwaliteit ligt bij de professionele instellingen, zoals de welzijnsorganisatie, de scholen of de zorgaanbieders. Sinds de decentralisatie is de gemeente eindverantwoordelijk voor de beschikbaarheid en de kwaliteit van de hulp. De gemeente kan dus sturen op kwaliteit in haar rol van werkgever en van opdrachtgever. Je doet dit idealiter in partnerschap met de verschillende voorzieningen. Het helpt als je allebei vragen stelt over de kwaliteit. Aan jezelf én aan elkaar.
Je zorgt er als facilitator voor dat preventieve voorzieningen en jeugdhulpaanbieders kunnen investeren in de kwaliteit van hun aanbod. Zo heeft de gemeente ook een rol in de professionalisering van het sociaal domein.
Denk bijvoorbeeld aan de volgende vragen in het gesprek:

- Wat heeft de voorziening of aanbieder van de gemeente nodig om kwaliteit te waarborgen?
- Kan de voorziening of aanbieder onderbouwen hoe het aanbod bijdraagt aan het maatschappelijk resultaat?
- Krijgt de aanbieder voldoende ruimte van de gemeente om te professionaliseren en te innoveren?
- In hoeverre stelt de voorziening of aanbieder professionals in staat om te werken volgens hun beroepscode en vakinhoudelijke richtlijnen? Hoe zorgt de voorziening of aanbieder ervoor dat de professionals ruimte krijgen om te experimenteren, te delen, te leren en te reflecteren?
- Heeft de voorziening of aanbieder zicht op wat werkt bij een aanpak? En zorgt hij ervoor dat interventies worden ingezet waarvan de aanbieder weet dat ze effectief zijn?
- Hoe zorgt de voorziening of aanbieder dat hij zicht heeft op de effectiviteit van zijn diensten? Worden de uitkomsten structureel gemonitord? Gebruikt de voorziening of aanbieder zijn monitoring om het aanbod continu te verbeteren?
- Heeft de voorziening of aanbieder de beroepsregistratie van zijn professionals op orde?

Als het om de aanpak van kinderarmoede gaat is naast kennis en kunde ook een samenwerking van belang en ook daar zul je dus als gemeente vragen over moeten stellen. Met wie wordt er samen gewerkt? Hoe loopt dit? Wie of wat is er aanvullende nodig om die samenwerking te versterken en te komen tot een integrale aanpak voor gezinnen in armoede? Weten formele en informele instanties elkaar bijvoorbeeld te vinden en voldoende aan te vullen? Ook de toegankelijkheid van de ondersteuning past in dit rijtje.
Je kunt als gemeente in de contract of subsidievoorwaarden hier eisen/criteria over opnemen.

Blok 5

Outcome heeft betrekking op het directe effect van een voorziening als gemeente kun je aanbieders bevragen op:

- wordt de juiste doelgroep bereikt, en vast gehouden (uitval)?
- is de cliënt is tevreden?,
- zijn de doelen van de hulp/ondersteuning gehaald en problemen of beperkingen voldoende verminderd?

Outcome spreekt echter niet voor zich. De gegevens vertellen pas een verhaal als ze goed worden geïnterpreteerd. Outcomeindicatoren zijn vooral bedoeld als verbetertool. Ze bieden een ingang voor het gesprek van de aanbieders met hun cliënten, binnen de organisatie en met de gemeente over het resultaat van hun aanbod.

De reden om naast de maatschappelijke effecten ook de directe outcome te monitoren, is dat bij het bereiken van het maatschappelijk resultaat veel factoren een rol spelen. Een aanbieder kan niet individueel verantwoordelijk worden gehouden voor het bereiken van een maatschappelijk resultaat, zoals bijvoorbeeld 'meer kinderen in armoede doen mee aan sport'. Hiervoor is misschien stichting leergeld nodig, maar ook de sportclubs, de scholen en de gemeente. Dit lukt alleen samen, maar iedereen kan daarbinnen doen waar hij/zij goed in is. Als iedereen zijn deel goed doet is het aannemelijk dat je uiteindelijk samen bij zal dragen aan het maatschappelijk resultaat.

Voor het interpreteren en begrijpen van outcomeindicatoren heb je vaak een combinatie nodig van cijfers en verhalen, van tellen en vertellen. Lang niet alle aanbieders zijn gewend om outcome te monitoren. Het is belangrijk dat aanbieders de tijd krijgen om hiermee aan de slag te gaan. Het is voor hen verstandig om klein te beginnen, bijvoorbeeld met het monitoren van 1 activiteit en dit langzaam uit te breiden. Juist deze gegevens zijn voor de aanbieder zelf ook heel interessant, omdat ze kunnen helpen het eigen werk steeds beter te doen en dat ook te kunnen laten zien.

Blok 6

Aan de hand van de cijfers en de bijbehorende verhalen gaat de gemeente het gesprek aan over verbeteracties. Realiseer je dat de verbetercyclus in eerste instantie een gesprek is tussen een inwoner en de professional die hulp of ondersteuning biedt. Zij spreken samen over het doel van die ondersteuning en sturen bij als de verwachtingen niet gehaald worden.
Pas in tweede instantie vindt er een verbetercyclus plaats in de organisatie waar de professional werkt. De organisatie kijkt of bepaalde doelgroepen beter of minder goed geholpen worden en verbetert continu het aanbod.
Vervolgens bespreekt de organisatie de uitkomsten met de gemeente. Hierbij komt de 'platgeslagen werkelijkheid' op tafel met daarbij het verhaal achter die cijfers en de verbeteracties die de voorziening zelf al treft.

De rol van de gemeente is om dit proces te stimuleren. Heb oog voor de opbrengst van de ondersteuning en benut die voor de verbetering en aanscherping van het beleid. Vraag hoe het gemeentelijke beleid kan bijdragen aan een betere outcome.

Je spreekt met partners af in welke frequentie je bij elkaar komt om de outcome te bespreken en verbeteringen op input/activiteiten niveau verwacht. Bij de outcome is het raadzaam dit meermaals per jaar te doen, zodat er telkens tijdig kan worden bijgestuurd. Ook voor het bespreken van de maatschappelijke resultaten is het raadzaam om een frequentie af te spreken dat kan jaarlijks zijn, maar misschien ook eens in de twee of drie jaar afhankelijk van de indicatoren en wat je samen een realistisch tijdpad acht om verbetering te kunnen zien. Ook de looptijd van contracten en subsidies zal hierin een rol spelen.
Aan de hand van zowel outcome als maatschappelijke resultaten kun je dus aanpassingen doen in je activiteiten. Dat wil zeggen stoppen met wat niet werkt, toevoegen wat ontbreekt en uitbreiden van wat goed werkt. Op deze wijze werk je samen, systematisch toe naar duurzaam resultaat.

Bijlage 2: Schema's kinderarmoede

Generatiearmoede	
Werkzame elementen: huishouden	*Integrale aanpak*
1. Positieve ontwikkeling kinderen stimuleren.	Integraal positief jeugdbeleid met een pedagogisch klimaat in diverse leefdomeinen.
2. Terugdringen 1 ouder gezinnen.	Preventie, goede voorlichting en goede voorzieningen voor 1 ouder gezinnen om school/werk te combineren met gezin.
3. Combi werk zorg voor 1 ouder gezinnen.	Zorgen voor toegankelijke kinderopvangvoorzieningen en goed bereikbaar werk (ook per ov).
4. Gezondheid + vaardigheden verbeteren.	Integraal gezondheidsbeleid (inclusief Health in all policies). Aandacht voor voorkomen dat gezondheidsbeleid onbewust bijdraagt aan vergroten gezondheidsverschillen en dus specifieke aandacht voor bereik bij groepen in armoede.
5. Stigma's doorbreken.	Bewustzijn in breed gemeentelijk beleid. Voorkomen dat maatregelen onbedoeld stigmatiserend werken. Inzet ervaringsdeskundigen.
6. Chronische stress.	Bewustzijn in gemeentelijk beleid dat stress kan leiden tot ongewenste beslissingen. Signaleren van stress en bij aanpak van problemen eerst inzetten op stress reductie.
Werkzame elementen: omgeving	
7. Bewustwording onevenredig hard getroffen groepen crises en technologische verschuivingen.	In gemeentelijk economisch en werkgelegenheidsbeleid hier rekening mee houden en stimuleren dat er diverse vormen van werkgelegenheid zijn en inzetten op leven lang leren.
8. Financieel vangnet organiseren voor getroffenen.	Zorgen voor diverse regelingen en mogelijkheid van discretionaire ruimte inbouwen zodat maatwerk mogelijk blijft. Bij regelgeving check dat er geen onbedoelde vergroting is van risico's op kinderarmoede.
9. Zelfde werk op andere plek mogelijk maken.	In overleg met werkgevers.
10. Omscholing mogelijk maken.	Zorgen voor diverse mogelijkheden voor omscholing. Belang van leven lang leren in alle thema's mee nemen.
11. Beleid richten op directe financiële ondersteuning.	Zorgen voor de financiële regelingen op lokaal niveau.
12. Beleid richten op zelfredzaamheid verhogen.	Uitgaan van mogelijkheden van Arnhemmers en zorgen voor aanbod van zorg, ondersteuning en cursus dat hierop gericht is. Tegelijkertijd ook rekening houden in toegankelijkheid van voorzieningen dat er geen overschatting is van bewoners.
13. Alert zijn op balans in ongeluk en schuldperspectief.	In beleid en in uitingen hier steeds rekening meet houden.
14. Outreachend werken.	Zorgen dat professionals naar mensen toe kunnen gaan en dat voorzieningen ook in wijken beschikbaar zijn. Voorkomen dat voorzieningen alleen digitaal bereikbaar zijn.
15. Bureaucratie beperken.	Bij ontwikkeling en uitvoering beleid steeds toetsen op uitvoerbaarheid, verhoging administratieve lasten en zorgen voor leefwereldtoets. Inclusieve beleidsvoering.
16. Sociaal netwerk vergroten, specifiek netwerk gericht op maken studiekeuze en overstap schoolwerk.	Zorgen dat er mogelijkheden zijn voor bewoners om hun netwerk te vergroten en dat voorzieningen steeds uitnodigend zijn naar nieuwe deelnemers.

Uitwerking in specifieke domeinen

Domein/Werkzame elementen	*Onderwijs*	*Werk & Inkomen*	*Sport*	*Cultuur*	*Fysiek domein*	*Veiligheid*	*Energie*
1. Positieve ontwikkeling kinderen stimuleren.	Dit is een kerntaak van het onderwijs waar veel specifieke interventies voor bestaan. Voorbeeld van laagdrempelige stimulering: docenten kunnen ouders aanmoedigen om thuis samen te lezen laten. Ook passend schooladvies is van belang (niet lager bij laagopgeleide ouders).	Beschikbaarheid specifieke regelingen voor kosten kinderen (zodat kinderen kunnen deelnemen).	Bijdragen aan gezonde levensstijl en conflicthantering door positief sportklimaat. Zorgen voor toegankelijke sport door regelingen (contributie, kleding).	Zorgen voor toegankelijke cultuur door regelingen. Met bijvoorbeeld theater kan ook bijgedragen worden aan leren omgaan met emoties en conflicthantering	Zorgen voor voldoende speelvoorzieningen in alle wijken. Denk daarnaast ook aan toezicht bij speeltuinen vanuit gedachte van positief opvoeden	Verbinding veiligheids – sociaal domein en preventieve programma's	Focus bij stimuleren maatregelen (voorlichting, aanpassing huizen) op wijken en complexen waar veel ouders met kinderen wonen.
2. Terugdringen 1 ouder gezinnen.	Goede voorlichting over liefde, relaties, conflicten, seks en voorkomen zwangerschappen. Beschikbaarheid gratis anticonceptiemiddelen in onderwijs.	Zorgen dat anticonceptie (inclusief plaatsen spiraaltje) via bijzondere bijstand vergoed kunnen worden.	Bijdragen aan conflicthantering door aandacht voor omgaan met regels, teleurstellingen en (team)samenwerking en toepasbaarheid buiten sport benoemen.	Aandacht voor seksuele en relationele vorming door bijvoorbeeld theater.	N.v.t	Zorgen voor snelle signalering van onveiligheid in gezinnen en beschikbaar hebben van mediation/ relatietherapie e.d.	N.v.t
3. Combi werk zorg voor 1 ouder gezinnen.	Opvang/activiteiten buiten schooltijden in samenwerking met jongerenwerk/sport.	Afspraken met kinderopvangorganisaties bij start nieuw werk. Mogelijkheden creëren in de regio voor deeltijdbanen met goede secundaire arbeidsvoorwaarden voor éénoudergezinnen.	Zorgdragen voor toegankelijke naschoolse activiteiten (direct aansluitend op school. Zorgen voor vervoersmogelijkheden).	Idem als bij sport.	Zorgen voor goede openbaar vervoer en fietsverbindingen zodat reistijden beperkt zijn.	Zorgen voor veilige wijken waardoor kinderen eerder zelf naar huis kunnen/thuis kunnen blijven.	N.v.t
4. Gezondheid + vaardigheden verbeteren.	Les geven over gezondheid en gezonde leefstijl. Ook al voor de basisschoolleeftijd, bijv. via programma Kansrijke Start gericht op eerste 1000 dagen.	Zorgen voor goede minimaverzekering. Benutten van mogelijkheid om aan gezondheidsproblemen te werken als 'tegenprestatie' bij uitkering.	Zorgen voor voldoende laagdrempelige sport en beweegvoorzieningen juist in buurten met veel armoede. Fondsen beschikbaar stellen zodat iedereen mee kan doen.	Zorgen voor voldoende mogelijkheden om te kunnen ontspannen.	Zorgen voor beschikbaarheid praktijkruimtes zodat huisartsen zich kunnen vestigen in alle wijken.	Signalering van in hoeverre gezondheidsproblemen (GGZ, lvb) een rol spelen bij verdachten.	Voorkomen gezondheidrisico's vanwege slechte ventilatie, luchtvochtigheid.

Uitwerking in specifieke domeinen

Domein/Werkzame elementen	*Onderwijs*	*Werk & Inkomen*	*Sport*	*Cultuur*	*Fysiek domein*	*Veiligheid*	*Energie*
5. Stigma's doorbreken.	Aandacht voor stigma en taboe en doorbreken daarvan in onderwijs.	Laagdrempelige regelingen die ook in naamgeving niet stigmatiserend werken. Bij eventuele beschikbaarheid tegoeden zorgen dat die breed inwisselbaar zijn zonder dat dit taboe oplevert.	Laagdrempelige regelingen zonder benaming. Gericht op stimuleren participatie (zie verschil Gelrepas en Rotterdampas – laatste tegen hogere kosten voor iedereen beschikbaar).	Idem. Mogelijkheid van aandacht voor thema in culturele uitingen.	Zorgen voor gemengde wijken. Positieve ontwikkelingen stimuleren in wijken met stigma.	Bewustzijn van mogelijke onbedoelde relaties tussen veiligheidsrisico's en armoede en zorgvuldig mee omgaan in uitingen.	N.v.t.
6. Chronische stress.	Signaleren van mogelijke gevolgen van stress bij leerlingen en bewustzijn van risico's bij ouders. Aandacht voor omgaan met stressreductie. Extra individuele aandacht voor kinderen uit gezinnen met chronische stress.	Aandacht voor risico's van stress voor financiële problematiek (schulden mobility mentoring). Concreet beperken en doen afnemen van schulden.	Sport kan bijdragen aan stress vermindering. Tegelijkertijd signaleren als er sprake is van stress	Ook cultuur kan bijdragen aan stress vermindering. Tegelijkertijd signaleringsfunctie.	Zorgen dat wijken met relatief veel gezinnen in armoede ook beschikken over groenstroken om te wandelen en (natuur) speeltuinen om ontspanning te faciliteren.	Bij in kaart brengen van risico's / problemen van betrokkene ook kijken naar eventuele chronische stress en aanpakken daarvan meenemen bij veiligheidsaanpak. Stresssensitieve dienstverlening.	Bij eventuele maatregelen voor energiebesparing nagaan over chronische stress niet tegen zou kunnen werken.
7. Bewustwording onevenredig hard getroffen groepen crises en technologische verschuivingen.	In onderwijs aandacht voor studiekeuze, andere rolmodellen en leven lang leren gelet op toekomstige technologische verschuivingen.	Mogelijkheden van (gesubsidieerde) omscholing faciliteren. Begeleiding van werk naar werk bij eventuele sluitingen in tijden van crises. Als geen werk gevonden wordt, snel en proactief passende financiële ondersteuning bieden.	Bij crises flexibiliteit en betalingsregelingen organiseren voor mensen die getroffen worden en wijzen op mogelijkheden.	Idem als bij sport.	toegankelijkheid tot een alternatieve werkplek te vergroten. Hierbij kan gedacht worden aan het organiseren van vervoer of vergoeden van vervoerskosten.	N.v.t.	Aandacht voor werkkansen door energietransitie en inzet om benutten kwaliteiten groepen die eerder zijn uitgevallen.
8. Financieel vangnet organiseren voor getroffenen.	Beperken of voorkomen van extra bijdragen voor ouders cq zorgen voor alternatieve regelingen.	Zorgen voor lokale vangnetmogelijkheden en beschikbaarheid van uitzonderingsmogelijkheid dat waar nodig maatwerk geboden kan worden. Samenwerking met (lokale) fondsen voor bijzondere situaties.	Zie eerder over mogelijkheden van lokale regelingen.	Zie sport	Stimuleren mogelijkheden van landelijke regelingen als NHG zodat er financieel vangnet is.	N.v.t.	Bij eventuele investeringen van particulieren bij energietransitie rekening houden met mogelijke terugval inkomsten en zorgen voor maatwerkmogelijkheden op zulke moment.

Uitwerking in specifieke domeinen

Domein/Werkzame elementen	*Onderwijs*	*Werk & Inkomen*	*Sport*	*Cultuur*	*Fysiek domein*	*Veiligheid*	*Energie*
9. Omscholing mogelijk maken.	Zorgen dat in onderwijs focus ligt op levenslang leren. Voldoende mogelijkheden bieden voor volwassenen.	Zorgen voor voldoende (gesubsidieerde) omscholingsmogelijkheden en samenwerking met relevante partijen.	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.	Openbaar vervoer in wijk zodat scholing en werk goed bereikbaar is.	Benutten van nieuwe mogelijkheden van werk door energietransitie.
10. Beleid richten op directe financiële ondersteuning.	Informatie over lokale regelingen via scholen verspreiden.	Zorgen voor lokale regelingen.	Informatie over lokale regelingen beschikbaar via sport zodat doorverwezen kan worden.	Idem als sport.	N.v.t.	Idem als sport.	Zorgen voor specifieke regelingen.
11. Beleid richten op zelfredzaamheid verhogen.	Zorgen voor versterking van kennis en van vaardigheden. Aandacht voor probleemoplossend vermogen en samenwerken in onderwijs.	Mogelijkheden bieden om inkomensregelingen ook als roltrap / trampoline te gebruiken en te kunnen starten als ondernemer.	Aandacht voor thema zelfredzaamheid in sport. Faciliteren van nietgeorganiseerde sport en bewegen.	Aandacht voor thema zelfredzaamheid in cultuur. Faciliteren van mogelijkheden van nietgeorganiseerde deelname / actief zijn.	Zorgen voor mogelijkheden voor niet georganiseerde sport (parcoursen op straat, fitnessapparatuur etc).	Belang van nazorg na detentie en andere activiteiten gericht op zorgen van benutten van mogelijkheden.	Inzicht bieden in eigen mogelijkheden in relatie tot energiebesparing.
12. Alert zijn op balans in ongeluk en schuldperspectief.	Vragen integrale benadering.						
13. Outreachend werken.	Geldt in alle domeinen.						
14. Bureaucratie beperken.	Geldt in alle domeinen.						
15. Sociaal netwerk vergroten, specifiek netwerk gericht op maken studiekeuze en overstap schoolwerk.	Geldt in alle domeinen. Bij onderwijs aandacht voor beroepshouding en toeleiding naar werk.	Bij start werk na uitkering eerste periode aandacht voor integratie in werk (na bijvoorbeeld omscholing).	Deelname aan sport draagt bij aan vergroting sociaal netwerk.	Deelname aan cultuur draagt bij aan vergroting sociaal netwerk.	Meer diverse wijken stimuleren zodat buurtnetwerken ook gevarieerder worden. Goed openbaar vervoer zodat andere netwerken en plekken bereikbaar zijn.	Waar nodig inzetten op vergroten netwerk en wijzen op andere netwerken dan mogelijk risicovolle netwerken.	N.v.t.

Schema migratiearmoede

Werkzame elementen	*Algemene, integrale aanpak*	*Uitwerking in specifieke settingen*
Inzetten op kwetsbare wijken	Gebiedsgerichte wijkaanpak ten behoeve van gelijke kansen	
Inzetten op netwerken.	Vergroten van netwerken om toegang tot arbeid te vergroten.	Onderwijs: vergroten van netwerk om zo inzicht in mogelijkheden van studie/beroepskeuze te vergroten Sport: gericht om zo meer mensen uit andere groepen te leren kennen en zo toegang tot meer (arbeids)mogelijkheden te hebben
Vergroten van bereik van mensen met migratieachtergrond.	• Zorgen voor diversiteitssensitieve hulpverlening • Zorgen voor divers personeelsbestand • Inzet sleutelpersonen uit diverse gemeenschappen • Aansluiten bij bestaande veilige omgevingen, ook in gebruik van passende terminologie	Zorgen voor diversiteitssensitieve hulpverlening
Verbeteren arbeidsmarktpositie.	• Aanpakken van arbeidsmarktdiscriminatie • Open hiring • Betere toeleiding naar werk • Bevorderen arbeidsmarktparticipatie van statushouders	Aanpakken van arbeidsmarktdiscriminatie
Bevorderen kansengelijkheid in het onderwijs.	• Verschil in startpositie terugdringen • Bijdragen aan gelijk ontwikkelpotentieel met aandacht voor schoolkeuze, voorkomen van te vroege selectie en voorkomen van lagere verwachtingen van kinderen met migratieachtergrond door docenten.	Thuissituatie: verbeteren materiële omstandigheden (beschikbaarheid educatief speelgoed, boeken) en stimuleren van voorlezen

Schema situationele armoede

Werkzame elementen	*Algemene, integrale aanpak*	*Uitwerking in specifieke settingen*
Inzetten op kwetsbare wijken.	• Aanpak gericht op snel signaleren en interveniëren • Stimuleren om schaamte te doorbreken en onderwerp bespreekbaar te maken doordat in verschillende domeinen over inkomen en werk vragen gesteld kunnen worden.	• Zorgen voor goede samenwerking tussen gemeente, sport, cultuur, welzijn, gezondheid zodat alle partners weten waar ze met signalen terecht kunnen.
Bewustwording en professionalisering.	• Zorgen voor bewustwording over thema's bij relevante organisaties en zorgen dat er aanspreekpunten zijn.	Onderwijs: thema agenderen in teams, zorgen voor aanspreekpunt, verlagen van schoolgebonden kosten, zorgen voor specifieke materiële ondersteuning en aandacht voor omgaan met geld in lesprogramma
Kosten verlagen.	• Inzet van gemeentelijke regelingen, zoals bijzondere bijstand, collectieve verzekeringen en eventuele (noodfondsen) • Gericht advies over budget en beheer daarvan	Energie: bijdragen aan energiezuinige (en daarmee kostenbesparende woningen) Sport en cultuur: zorgen voor kortings/toegankelijkheidsregelingen die ook snel toegepast kunnen worden (bij forse daling van inkomen)
Inkomsten verhogen.	• Toeleiden naar werk	Kinderopvang: zorgen voor goede en tijdige kinderopvang zodat opvang voor kinderen aan het werk gaan niet in de weg staat
Meedoen makkelijker maken.	• Zorgen voor kortings en toegankelijkheidsregelingen die snel toegepast kunnen worden (ook bij snelle forse daling van inkomsten)	
Stress verlagen en geen stress toevoegen.	• Inzet mobility mentoring • Inzet ervaringsdeskundigen • Voorkomen dat teveel 'waarom' vragen worden gesteld of te oordelen in situaties van plotselinge inkomensachteruitgang want daardoor kan extra stress voorkomen worden.	

COLOFON

Opdrachtgever	Gemeente Arnhem
Auteurs	A.M.L. van der Hoff, MSc Dr. M.W.A. Odekerken Dr. R. de Wildt Dr. F.E.P.L. Sondeijker
Foto omslag	Adobe Stock - 22949533
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
http://www.verwey-jonker.nl

ISBN 978-94-6409-139-7

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, december 2021.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.